

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav translatologie

Diplomová práce

Bc. Petra Kultová

***„Ich schlage es für Herausgabe vor!“* Obraz české beletrie
v NDR 70. a 80. let**

“I recommend its publication”: A Portrait of Czech Fiction in the GDR
in the 1970s and 1980s

Praha 2017

Vedoucí práce: PhDr. Jaroslav Špírk, Ph.D

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu své práce, PhDr. Jaroslavu Špírkovi, Ph.D za velice cenné podněty, připomínky a trpělivost. Dále děkuji PhDr. Janu Randákovi, Ph.D. za konzultace a inspiraci. Poděkování patří i Česko-německému fondu budoucnosti, díky jehož stipendiu jsem mohla provést berlínskou část výzkumu k této práci. Děkuji rodičům na bezmeznou podporu a pomoc, stejně jako svému milému a trpělivému Janovi a všem blízkým, bez jejichž důvěry by tato práce nevznikla. Poslední poděkování patří Karlu-Heinzi Jähnovi, vynikajícímu překladateli a redaktorovi Volk und Welt, že mi umožnil nahlédnout za kulisy oficiálního světa knih v NDR.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 9. srpna 2017

.....

Jméno a příjmení

Klíčová slova:

česká literatura, překlady a paratexty, NDR, Volk und Welt, kulturní politika

Key words:

Czech literature, translations and paratexts, GDR, Volk und Welt, cultural policy

Anotace

Diplomová práce se zabývá překlady českých próz vydaných v 70. a 80. letech ve *Volk und Welt*, druhém největším nakladatelství v Německé demokratické republice (NDR). Empirický výzkum si klade za cíl rekonstruovat s pomocí nakladatelských a jiných paratextů obraz české literatury, který *Volk und Welt* spoluutvářelo. Zkoumané téma je metodologicky i teoreticky ukotvené v dílech Antona Popoviče, slovenského translatologa, jenž mimo jiné postuloval teorii metatextů, dále čerpá z Andrého Lefevera a jeho manipulační školy a Gérarda Genetta, který je autorem teorie paratextů. Nakladatelská činnost *Volk und Welt* je představena v širších politických a kulturních souvislostech. Na základě analýzy nakladatelských posudků nezbytných pro schválení tisku knih v NDR, stejně jako dalších paratextů, autorka práce stanovuje strategie, jimiž byly vybrané tituly české literatury představovány jak recenzentům, tak široké laické veřejnosti.

Abstract

This thesis deals with the translations of Czech prose published in the 1970s and 1980s by *Volk und Welt*, the second largest publishing house in the German Democratic Republic (GDR). Using the publisher's and other paratexts, the empirical research aims to reconstruct the image of Czech literature that *Volk und Welt* helped to create. The issue under scrutiny draws methodological as well as theoretical inspiration from Anton Popovič, the Slovak translation scholar who *inter alia* postulated a theory of metatexts, André Lefevere and the Manipulation School, as well as Gérard Genette, who came up with a theory of paratexts. The publishing activities of *Volk und Welt* are painted against a broad political and cultural background. By analysing the publisher's reviews, required for the books to be approved for circulation in the GDR, as well as by dissecting other paratexts, the author uncovers strategies whereby the selected books of Czech literature found their way both to the reviewers and the general public.

Seznam zkratk

ČSSR	Československá socialistická republika
HV	Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel (Hlavní správa nakladatelství a knihkupectví)
LAG	Literaturarbeitsgemeinschaft (Pracovní skupina pro literaturu)
NDR	Německá demokratická republika
NSR	Německá spolková republika
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Sjednocená socialistická strana Německa)
VW	Volk und Welt

Obsah

Seznam zkratk	6
1. Úvod	9
2. Translatologická východiska	13
2.1. Anton Popovič a komunikační přístup	13
2.1.1. Praxeologie překladu	15
2.2. André Lefevere a model přepisování	16
2.3. Teorie paratextů	18
2.3.1. Typy transtextuality	19
2.3.2. Vymezení pojmu paratext	19
2.3.3. Charakteristiky paratextů	20
2.3.4. Novější aplikace paratextů v translatologickém výzkumu	21
3. Československo-východoněmecké vztahy	24
3.1. Fáze vývoje bilaterálních vztahů	25
3.1.1. „Opatrné sbližování“ 1945–1948/49	26
3.1.2. „Budování vztahů“ 1949–1955/56	27
3.1.3. „Rozšiřování vztahů“ 1956–1963	29
3.1.4. „Konfliktní spolupráce“ 1963–1967	31
3.1.5. „Konfrontace a nový řád“ 1968–1972/73	34
3.1.6. „Reálněsocialistická spolupráce“ 1972/73–1989	35
3.2. Kulturní kontakty v 70. a 80. letech v nakladatelské praxi Volk und Welt	36
4. Kulturní politika v NDR	39
4.1. Kultura, socialistický realismus a kulturní politika	40
4.1.1. 1945–1950	41
4.1.2. 1950–1961	42
4.1.3. 1961–1971	42
4.1.4. 1971–1976	44
4.1.5. 1976–1989	45
5. Nakladatelství Volk und Welt a jeho pozice v systému centrálního řízení a plánování	48
5.1. Historie nakladatelství Volk und Welt	49
5.2. Centrální plánování a rozhodovací procesy	51
5.2.1. Regulace přístupu zahraniční literatury na trh NDR	52
5.2.2. Zisky a ilegální kapitál	53
5.3. Cenzura	54
5.3.1. Žádost o povolení k tisku	55

5.4.	Pozice redaktora	57
5.4.1.	Karl-Heinz Jähn (nar. 1932).....	57
5.4.2.	Gustav Just (1921-2011)	58
6.	Korpus překladů z češtiny vydaných nakladatelstvím Volk und Welt a jejich vybrané paratexty	60
6.1.	Korpus překladů a jeho neveřejné paratexty	60
6.1.1.	Návraty mezi oficiálně vydávané spisovatele	62
6.1.2.	Autoři kompromisu s normalizací.....	64
6.1.3.	Historické a vesnické prózy	65
6.1.4.	Politicky angažovaní autoři.....	66
6.1.5.	Detektivní povídky a další odpočinková literatura.....	67
6.1.6.	Ostatní	69
6.1.7.	Geheimtip kann auch eine Niete sein... (Tajný tip může být i propadák...)	69
6.2.	Přechodné období a obnova cenzurní soustavy v ČSSR: Prase nebude!	70
6.3.	Korpus překladů ve vybraných veřejných paratextech	72
6.4.	Vybrané veřejné paratexty a strategie prezentování české literatury	73
6.4.1.	Navazování na literární tradici	74
6.4.2.	Zaštiťování principy socialistického realismu	74
6.4.3.	Důraz na cizost a překladovost.....	75
7.	Závěr	78
8.	Seznam literatury	82
8.1.	Archivní a jiné prameny.....	82
8.2.	Sekundární literatury a internetové zdroje	83
9.	Seznam zkratk	91
10.	Seznam příloh	92
	Příloha 1. Korpus překladů	92
	Příloha 2. Formulář povolení tisku.....	92

1. Úvod

K sepsání této práce mě inspirovala četba próz některých východoněmeckých spisovatelů. Mám na mysli román *Nachdenken über Christa T.* (1968, v témže roce česky pod titulem *Návraty ke Christě T.*) politicky angažované a zároveň společensky kritické autorky Christy Wolfové nebo román *Preisverleihung* (1972, česky 1976 jako *Udílění ceny*) dalšího kritika politického vývoje v NDR Güntera de Bruyna. Jaké možnosti a omezení kladla literární komunikaci v Německé demokratické republice cenzura – či praktiky jí blízké – a jaké tituly z české beletrie se dostávaly tamějším čtenářům do rukou? Objevovaly se mezi nimi také podobně textově experimentální prózy, jejichž hrdinové-individualisté těžko hledají své místo v kolektivu, resp. podobě společensky a politicky kritická a ironická díla? Jakými tituly obohatila česká próza literární komunikaci ve východním Německu? A kdo byli lidé, kteří tyto knihy vybírali a překládali?

Ve své diplomové práci jsem se rozhodla zabývat překlady českých próz do němčiny vydávaných v dnes již zaniklém berlínském nakladatelství Volk und Welt, které se přednostně soustředilo na vydávání překladů mezinárodní literatury. Oproti původnímu zadání práce a jejímu názvu budu v textu používat pojem próza, abych se jasně vymezila vůči poezii a dramatu, jež jsem do výzkumu nezahrnula. Jedná o téma, které v tomto rozsahu dosud nebylo odborně zpracováno. Většina dosavadních prací se veskrze zabývala překlady jednotlivých titulů, ale jen zřídka se věnovala nakladatelské politice ve vztahu k vybrané národní literatuře jako celku.¹

Cílem této diachronní práce je charakterizovat české prózy, které byly přeloženy a vydány ve východoněmeckém nakladatelství Volk und Welt v průběhu 70. až 80. let. Následně se pokusím s využitím vybraných paratextů rekonstruovat obraz těchto překladů a určit strategie, jimiž nakladatelství prezentovalo vybrané české prózy východoněmeckým laickým čtenářům. Premisou je, že knihy určené k překladu byly a posuzovány podle určitého programu v souladu s ideologií a estetickou normou NDR a lze tedy např. pozorovat výraznější zastoupení či podporu překladů próz tzv. angažovaných autorů a/nebo spisovatelů, kteří byli v NDR považováni za kánon české literatury v duchu socialistického realismu.

Tato práce z hlediska metodologického vychází z diachronního výzkumného modelu dějin překladu Antona Popoviče (1933–1984), který v rámci svého díla *Teória umeleckého prekladu* (1975) ustavuje větev praxeologie věnovanou překladatelské činnosti z hlediska

¹ Viz např. Hartmann (2009) nebo Štrynclová (2003). O něco blíže mému výzkumu je diplomová práce Evy Kášové věnovaná překladu slovenských próz do němčiny po roce 1968 a jejich recepci (2014). Podobně zaměřenou práci, která ovšem zkoumá překlady anglických dětských próz vydaných v NDR, představuje monografie Thomson-Wohlgemuthové (2014).

vnějších kulturně-společenských podmínek. „Obraz české beletrie“, o němž hovořím v titulu této práce, chápu jako odkaz na manipulační školu Andrého Lefevera (1945–1996) a jeho model přepisování, v němž tzv. přepisovatele chápe jakožto tvůrce obrazu nejen autora a jeho díla, ale i celé národní literatury (srov. 1992:5). V rámci výzkumu ověřuji premisu, odpovídá-li realita literárního provozu NDR Lefeverově pojetí nediferencovaného patronátu charakteristického pro soudobé totalitní režimy (srov. 1992). Patronem v tomto případě rozumím „státostranu“ – Jednotnou socialistickou stranu Německa (SED), tvůrkyni kulturní politiky státu. Translatologická východiska podrobněji zpracovávám v první kapitole.

V teoretické části práce se zabývám paratexty v pojetí francouzského strukturalisty a literárního teoretika Gérarda Genetta (nar. 1930). Paratexty, tak jak je Genette chápal ve svých dílech *Palimpsestes: La littérature au second degré* (1982) a *Seuils* (1987), představují dodatky a doplňky, které literárnímu textu umožňují stát se knihou, bezprostředně či vzdáleně toto dílo doprovází a poskytují k němu čtenáři komentář nebo určitý návod, jak jej číst a vnímat (srov. 1987).

Faktorem, který alespoň na oficiální úrovni sehrával ve východoněmecké nakladatelské politice určitou roli, byly bilaterální československo-východoněmecké vztahy. Poté, co se Německá demokratická republika a Československá socialistická republika staly součástí východního bloku, čili politickými satelity Sovětského svazu, čekalo je nucené „sbratření“ a překonání nakumulovaných historických křivd (srov. Zimmermann 2010). Diachronní pohled na vývoj těchto bilaterálních vztahů především na oficiální a proklamativní úrovni s menšími odbočkami na rovinu neoficiálních styků přináší kapitola druhá.

Zkoumané období přesněji vymezují léty 1971 až 1989, s přesahem do roku 1990, kdy vyšly překlady dvou českých próz, které ovšem ještě prošly systémem oficiálního schvalování. Ve zkoumaném období zastával funkci generálního tajemníka sjednocené socialistické strany Německa Erich Honecker. Jádrem kulturní politiky, jíž se měla řídit i literární komunikace v NDR, byl socialistický realismus. Pod tímto pojmem rozumím program, jehož doktrínu formuloval již ve 30. letech Josif Vissarionovič Stalin a dále ji rozvíjel druhý tajemník Komunistické strany Sovětského svazu Andrej Alexandrovič Ždanov. V souladu se Stalinovým požadavkem, aby se umělci v rámci zemí sovětského bloku stali „inženýry lidských duší“, měli i spisovatelé „znát život, [aby] jej dovedli pravdivě zobrazit v uměleckých dílech, ne jej zobrazovat scholasticky, pouze jako ‚objektivní realitu‘, nýbrž zobrazit skutečnost v jejím revolučním vývoji. Přitom pravdivost a historická konkrétnost uměleckého zobrazení se musí pojit s úkolem ideového přetvoření a výchovy pracujících

v duchu socialismu“ (Ždanov 1949: 15). Podle tohoto programu neměla být primární funkce umění estetická, ale edukativní. V duchu požadavku na „přetvoření a výchovu pracujících“ byla zejména v 50. letech z literárního oběhu vylučována skrze systémy jak předběžné, tak následné cenzury literatura některých žánrů nebo uměleckých směrů (např. sešitové romány, erotická či pornografická četba, existencialistická nebo formalistická literatura). Podrobněji o tomto tématu pojednává Petr Šámal v knize věnované cenzurním zásahům v Československu nazvané příznačně *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století* (2009). Za „úpadkovou literaturu západního kapitalismu“ byly považovány také detektivní romány (Forstová 2013: 221), stejný náhled na tento žánr panoval i v NDR (srov. Götting 1998).

Ačkoliv s Honeckerovým nástupem do funkce byly spojeny naděje na liberalizaci mimo jiné i v oblasti kulturní politiky (srov. Reichardt 2014), v NDR nebylo možné vydat dílo, které by se protivilo platným zákonům a nařízením (srov. Thomson-Wohlgemuth 2009). Diachronnímu popisu vývojových fází kulturní politiky v NDR je věnována kapitola třetí.

Na základě předběžného výzkumu jsem zvolila za korpus překladů publikace vydané v nakladatelství Volk und Welt zaměřeného na vydávání mezinárodní literatury (srov. Barck 2003). Jedná se o nakladatelství, které ve sledovaném údobí vydalo zdaleka nejvíce překladů české prózy, jež navíc reprezentují nejrůznější literární žánry (historický román, detektivní povídka, cestopis ad.). Východoněmecký recipient tak mohl získat relativně širokospektrální pohled na aktuální literární dění v sousední socialistické zemi. Činnost nakladatelství byla regulovaná systémem centrálně řízeného plánování a hospodářství stejně jako kontrolními mechanismy v rámci systému cenzury (srov. Emmerich 1996).

Samotný pojem cenzura lze v humanitních vědách chápat různými způsoby (srov. Pavlíček et al. 2012). V předkládané práci vycházím z jejího nejširšího pojetí, tzv. nové cenzury (*new censorship*), již od sklonku osmdesátých let rozvíjeli dekonstruktivisté. Toto pojetí neomezuje cenzuru na působení jediné instituce formou předběžné či následné regulace vedoucí k tomu, že se daný text nedostane do literárního oběhu. Široce pojatá cenzura už není represivní silou k omezení nebo usměrnění komunikace, ale její integrální součástí v různých politických režimech; je ovšem potřeba vyvarovat se směšování cenzury s jinými sociálními normami ovlivňujícími a řídicími komunikaci (srov. Pavlíček 2012:226). I v této práci je potřeba zohlednit některé jiné faktory vstupující do nakladatelské politiky a nechávat veškerá rozhodnutí vedoucí k vydání konkrétních textů pouze jako důsledek existence cenzury. Za jiné faktory zde považuji např. vhodnost titulu z hlediska finanční nebo časové náročnosti překladu, ekonomického potenciálu knihy nebo atraktivitu pramenící z pozitivní hodnoty

překladvosti. O současné pozici nakladatelství Volk und Welt v systému centrálního řízení, plánování a cenzurních procesů pojednává kapitola čtvrtá.

Korpus českých próz charakterizují s ohledem na žánrovou a tematickou pestrost. Všímám si přítomnosti tzv. angažovaných českých autorů a/nebo spisovatelů, jejichž tvorba byla ve východním Německu považována za součást kánonu české literatury dle norem socialistického realismu. Termín literární kánon v této práci chápu jako korpus uznávaných textů, jimiž se definuje národní kultura, a který je pak v popularizované podobě předkládán laickému čtenáři (srov. Müller a Šidák 2012:287). Dále ukazují, jak byli tito autoři včetně své tvorby vykreslováni v nakladatelských paratextech, které byly určeny buď cenzorům, nebo laické veřejnosti. Této problematice je věnována kapitola pátá.

Ve svém výzkumu jsem vycházela z celé řady archivních materiálů. Jednalo se především o interní lektorské posudky uložené v archivu nakladatelství Volk und Welt v berlínské Akademii umění. Jedná se o materiály, které zatím, přinejmenším v českém prostředí, nebyly citovány ani jinak zpracovány. Kromě posudků se zde nachází také část korespondence mezi příslušným redaktorem a některými překladateli. Další výhodou je, že v tomto archivu jsou uloženy i některé posudky na nedoporučené knihy. Hlavní nevýhodou pak představuje neúplné zpracování fondu. Dalším archivním materiálem, který využívám, byla oficiální povolení k tisku uložená v berlínském Spolkovém archivu v oddělení věnovaném NDR. Tamější fond je zpracován kompletně a je přístupný v digitalizované podobě. Třetím zdrojem archivních materiálů byly tajné fondy politických zpráv o československých vztazích k NDR, které jsou uloženy v Archivu Ministerstva zahraničních věcí. Politické zprávy věnované kulturní výměně ovšem překlady české literatury zmiňují jen povrchně, často pouze na rovině obecných konstatování. Posledním a velmi cenným zdrojem poznání byl ústní rozhovor s redaktorem nakladatelství Volk und Welt Karlem-Heinzem Jähnem zodpovědným za výběr a posuzování českých titulů. Jähn zároveň pro Volk und Welt přeložil četné prózy do němčiny. Jähn si ovšem nepřál, aby byl náš rozhovor nahráván, proto jej necituji. Nicméně informace, které mi poskytl, jsem se následně snažila ověřit z jiných zdrojů. Další pamětníky buď nebylo možné kontaktovat, nebo již nejsou mezi námi. Ve výzkumu jsem rovněž využila východoněmecká periodika, zejména deníky *Berliner Zeitung* a *Neues Deutschland*.

K tématům jednotlivých kapitol pochopitelně existuje i sekundární literatura, již zpravidla představuji a hodnotím v úvodu jednotlivých kapitol. Jestliže se v textu objevují přímé citace, jedná se o vlastní překlady, pokud není uvedeno jinak.

2. Translatologická východiska

2.1. Anton Popovič a komunikační přístup

Anton Popovič představil své pojetí teorie překladu coby samostatné vědy – tedy nikoliv jako součást filologie, jak byla až do 60. let 20. století chápána – v monografii *Teória umeleckého prekladu* (1975). Rozšiřuje v ní a prohlubuje poznatky ze své předchozí publikace z roku 1971 nazvané *Poetika umeleckého prekladu*. Vymezil se v ní vůči lingvistickým, resp. kontrastivně lingvistickým pojetím teorie překladu, jež podle něj opomíjejí semiotický a stylistický charakter překladatelských operací (srov. 1975:15). Za využití funkčního aspektu představil svůj doplněný model teorie překladu coby integrálního vědeckého oboru. V jeho rámci rozlišil čtyři teoretické disciplíny, jmenovitě všeobecnou a speciální teorii překladu, praxeologii a didaktiku překladu; každou z nich pak dále rozčlenil podle typu překladatelské činnosti (srov. 1975:20). Vzhledem k tomu, že jeho teorie vychází ze znakové podstaty zkoumaného objektu, obsahuje nejen složku logicko-syntaktickou, ale i pragmatickou. Díky zaměření na pragmatiku se součástí teorie překladu stala i kritika překladu a praxeologie (1975:34). O praxeologii pojednám podrobněji níže.

Se zřetelem na diachronní zaměření této práce je potřeba zmínit i Popovičův výzkumný model k dějinám překladu, jež zahrnuje i již zmiňovanou praxeologii. V jejím rámci se předmětem zkoumání stávají vnější podmínky a kulturně-spoločenské předpoklady překladatelské činnosti (1975:36). Právě těmito vnějšími okolnostem je věnována kapitola o kulturní politice v NDR (viz kapitola 4). Kulturní politika je ostatně zahrnuta také v Popovičově schématu (srov. 1975:35) vzájemných vztahů teorie a historie, praxeologie a kritiky překladu k dějinám a kritice literatury.

Popovič odlišoval u překladu uměleckých děl komunikační a textovou rovinu. Na rovině komunikační se inspiroval pozdním dílem Jiřího Levého. Na rozdíl od něj ale podle svých slov (1975:17) přísněji odlišuje obě výše zmíněné roviny, při klasifikaci jednotlivých jevů na obou rovinách využívá strukturální typologii a především zohledňuje a rozvíjí metakomunikační kontext.

Vysvětlení nových a tehdy neznámých procesů, k nimž dochází při realizaci uměleckého překladu, umožnil postihnout Popovičův komunikační aspekt (srov. 1971, 1975) vycházející z teorie literární komunikace. Základní komunikační schéma chápe text ve vzájemném vztahu mezi vysílatelem (expedientem, čili autorem) na jedné straně a příjemcem (percipientem, tedy čtenářem) na straně druhé. Inspirován tímto řetězcem, vytvořil Popovič

vertikální model, v němž odlišil prvotní a druhotnou literární komunikaci čili metakomunikaci. Překladatel zastává v tomto schématu dvojí roli. Jednak je znovurealizátorem prvotní literární komunikace, ale současně i realizátorem nového komunikačního aktu a otevírá nový komunikační řetězec (1975:49). Popovič svůj komunikační model shrnuje slovy: „V obidvoch komunikačných reťaziách se teda konfrontujú komunikačné situácie obidvoch príjemcov. Prekladateľský proces je výslednou konfrontáciou systémov dvoch expedientov, dvoch textov a dvoch percipientov“ (1975:50). Z dnešního pohledu by se dalo dokonce uvažovat o zárodcích myšlení, které kulturu obecně chápe jako formu hybridity a kulturní transfery chápou jako formu kulturní hybridity. Nicméně, jak již bylo uvedeno výše, Popovič ve svém díle navazoval na Jiřího Levého a předválečný československý strukturalismus, který ve stejné době ovlivnil i jednoho ze zakladatelů kostnické školy recepční estetiky Hanse Roberta Jausse, jehož dílo také výrazně přispělo ke zproblematizování dosavadního literárně-teoretického i literárně-historického myšlení a pochopení literární komunikace jako aktu, který nevychází z intence autora, ale je podmíněn širším společenským kontextem a ovlivňován v mnoha směrech a úrovních (srov. Červenka et al. 2001).

Oproti *Poetice* se Popovič v *Teórii umeleckého prekladu* snažil podle svých slov doplnit a sladit komunikační model překladu s teoretickým výzkumem v oblasti literární komunikace, čímž dospěl ke koncepci metatextů (srov. 1975:11). Při zákonitostech výstavby uměleckého textu Popovič apeluje na komplexní pohled využívající jím vypracovaného komunikačního modelu (srov. 1975:45), v němž ukazuje souvislosti mezi dílem, resp. jeho překladem a mimotextovou realitou. Právě zapojení komunikačního hlediska mu pomáhá zachytit „mechaniku obehu společenských hodnôt v texte, ním sa oživuje vychladnutá slovesná štruktúra, a to pri pomoci rekonštrukcie komunikačných postojov a ich štylistických korelátov v texte“ (Popovič 1975:42). Každá realizovaná komunikace vlastně otevírá prostor pro další komunikaci (metakomunikaci). Funkcí této metakomunikace je „rozvíjanie, resp. popiranie invariantných vlastností prototextu [čili objektu mezitextového navazování] v druhotnom odvodenom texte, metatexte“ (Popovič 1983:125–126).

Podmínkou existence metatextu je prototext. Popovič jejich vzájemný vztah definoval jako poměr mezi invariantem (prototex) a variantem (metatext). Významové složky prototextu se v metatextu realizují pomocí sémantických posunů a naopak „metatext modeluje prototext prostredníctvom rekonštrukcie jeho štýlu“, tedy tematické a jazykové výstavby. Proto můžeme metatext chápat jako hodnocení autorské strategie v navazování metatextu na originál“ (Popovič 1983:127). Popovič dále rozlišoval souhlasné (afirmativní) a (nesouhlasné)

metatexty. Zatímco souhlasný metatext zahrnuje všechny způsoby mezitextového navazování a představuje nejrůznější modifikace odkazování na prototext (např. citát, reprodukce, montáž, překlad), kontroverzní metatexty modelují prototext na polemickém či kritickém vztahu (1975:279–280). Popovičův model metatextů se na makrorovině překladu ukazuje jako velmi inspirativní i pro tuto práci.

Popovič se také zabýval změnami na textové rovině díla, k nimž během překladu dochází. Upozornil na potřebu zabývat se ekvivalencí na úrovni výrazové struktury textů, čili na úrovni stylistiky (1975:110). Vzhledem k jazykovým, literárním a kulturním odlišnostem mezi originálem a překladem, se musí překlad vzhledem k originálu vždy posunout, důležité je, aby to, co se z originálu ztratilo, se v překladu alespoň částečně nahradilo (Popovič 1975:118). Jádro, které přechází z originálu do překladu spolu s přímým přenosem estetické informace, Popovič nazývá invariantem textu. Vedle toho ale dochází ke ztrátám, které vyrovnáváme při překódování znakového systému originálu do znakového systému překladu (1975:118). Nejrůznější transformace, k nimž na poli vyrovnávání dochází, nazýváme ve stylistice výrazovými posuny, jež Popovič typologizoval s využitím výrazové soustavy Františka Mika (srov. 1975:105–109). Druhy posunů rozdělil podle toho, zda k nim dochází na makrostylistické (resp. tematické) rovině díla (kam zařadil aktualizaci, lokalizaci a adaptaci díla), nebo mikrostylistické (čili lingvistické rovině), na níž může docházet k výrazovému zesilování, shodě nebo zeslabování (1975:130). Popovič dále rozlišoval konstitutivní, neboli nevyhnutelný posun jakožto důsledek dvou poetik a dvou stylů originálu a překladu, a naopak posun individuální, do nějž se promítal tvořivý subjekt překladatele a aspekt příjemce (1983:197–8). Umožnilo mu to nejen zorientovat se v různých druzích posunu a určit jejich směr a pohyb, ale i tendence v překladu, které dohromady tvoří poetiku překladatele (1975:130). Model výrazových posunů tak Popovičovi poskytl výtečný metodologický nástroj pro kontrastivní analýzu originálu a překladu (Špirk 2011:129).

2.1.1. Praxeologie překladu

Rovinou vztahů mezi účastníky překladatelského procesu se zabývá tzv. překladatelská sociologie, resp. praxeologie překladu, v níž překladatel vystupuje jako sociální jednotka v kulturně-politickém kontextu. Popovič jakožto intelektuál socializovaný v 50. letech si velmi dobře uvědomoval význam vlivu kulturní politiky a principu stranickosti literatury na překladatelský program a překladatelské podnikání. Proto rozdělil kontextuální vlivy, jež přímo či nepřímo ovlivňují proces překladu, do pěti kategorií (1975: 239–240); nicméně

jedná se spíše o ideálně-typické rozlišení, v praxi – jak ukáží dále ve svém výkladu – docházelo k prolínání jednotlivých faktorů.

Na druhé straně rovněž velmi dobře chápal, že překladatelský program musí být nahlížen a analyzován i z pohledu knižního trhu. Mezi významné faktory rovněž patří odborný literární provoz – a to jak specifická funkce kritiky uměleckého překladu, tak překladatelské instituce (organizace a časopisy), jež se podílejí na sociální regulaci překladatelů a jejich práce. V tomto ohledu pak nelze podceňovat ani práci redaktorů nakladatelství na tvorbě překladatelského textu.

Vedle ideologických, resp. kulturně politických vlivů může o výběru knihy rozhodovat i její společenská hodnota. Ta se utváří během společenského oběhu textu v rámci literární komunikace, jak jsem již zmínila dříve. Popovič rozlišuje dvě úrovně textu, jež jsou ovlivňovány společenským oběhem: 1) povrchovou tematickou rovinu a 2) hloubkovou, na níž se téma modeluje prostřednictvím základních znakových opozic jako je kupř. my a oni nebo dobré a špatné (srov. 1975:45). Jak ale dále upozorňuje, text, který je považován za společensky hodnotný, nemusí disponovat oběma rovinami, čímž má na mysli např. texty populární nebo pokleslé literatury (1975:45). Popovičova praxeologie se tak zdá být ideálním východiskem pro zkoumání cenzury, neboť nabízí nástroje ke zkoumání vnější socio-kulturních podmínek

2.2. André Lefevere a model přepisování

Dalším, v porovnání s Popovičem o něco méně komplexním je koncept překladu belgického translatołga Andrého Lefevera, který je rovněž využitelný pro podchycení dalších aspektů předmětu bádání. Ten upozorňuje na to, že neprofesionální čtenář (tj. učitel či student literatury) čte málokdy knihu napsanou přímo autorem, ale většinou pochází od „přepisovatele“ (rewriter) (1992:4) – v této perspektivě se přepisování stává hnací silou literárního vývoje. Lefevere poznamenává, že přepisovatelé vytvářejí obraz nejen autora a díla, ale i někdy i celé literatury (1992:5). Ať už přepisovatel píše překlad, literární kritiku, nebo vytváří antologii, vždy určitým způsobem manipuluje s originálem, aby odpovídal dominantní, nebo jedné z dominantních dobových ideologií a poetik doby (1992:8). Jinými slovy, aby v určité společnosti zafungovala určitým způsobem. Tato manipulace prováděná ve službách moci může pozitivně ovlivnit a nasměrovat vývoj literatury, potažmo celé společnosti (Šmrha 2013:30).

S odvoláním na ruské formalisty popisuje literaturu jako jeden ze systémů, který spadá do komplexu systémů zvaného kultura. Jinými slovy, vnějším prostředím systému literatury je kultura a společnost (Lefevre 1992:14). Jestliže Lefevre používá ve spojení s literaturou slovo systém, definuje ho jako „neutrální, deskriptivní termín určující množinu vzájemně propojených prvků, které mají společné určité vlastnosti, jež je odlišují od jiných prvků nepatřících do systému“ (1992:12). Tyto systémy ale nejsou uzavřené, nepropustné jednotky, naopak jsou vůči sobě vzájemně otevřené a ovlivňují se. V odpovědi na otázku, kdo tento systém kultury, potažmo literatury vlastně řídí, je potřeba odlišit dva kontrolní mechanismy, vnitřní a vnější. Vnitřní kontrolní faktor se přitom snaží řídit systém literatury zevnitř v rámci perimetrů, jež mu stanoví druhý faktor, a je reprezentován tzv. profesionály (1992:14). Těmi mohou být kritici, recenzenti, učitelé nebo překladatelé, kteří mohou v určitých případech „potlačit dílo, které příliš odporuje převládající představě o tom, jaká by literatura měla (či měla smět) být – tedy její poetice – a představě o tom, jaká by měla (či měla smět) být společnost – tedy ideologii“ (Lefevre 1992:14). Ve skutečnosti ale častěji přepisují literární díla, dokud neodpovídají poetice a ideologii své doby a místa; třeba i proto, aby nedali cenzorovi šanci vyškrtávat nepříjemné pasáže (1992:14).

Druhý kontrolní mechanismus působící nejčastěji zvenčí, nazval Lefevre patronát („patronage“). A definoval ho jako „moc (osob a institucí), které mohou podporovat nebo zabraňovat čtení, psaní a přepisování literatury“, jež se orientuje více na ideologii než poetiku (1992:15). Pokud ale Lefevre používá termín ideologie, nemyslí tím nutně pouze politickou ideologii, jako spíše konvence či přesvědčení, jimiž se řídí jednání patrona. Do kolony ideologie tak mohou spadat i ekonomické zájmy (1992:14).

Podle Lefevera má patronát tři aspekty: 1. ideologický (projevuje se ve výběru formy a tématu), 2. ekonomický (patron materiálně zajišťuje spisovatele, resp. přepisovatele) a 3. statusový (v minulosti přijetí patronátu začleňovalo do určité společenské elity, zatímco v současnosti je spíše vyjádřením určitého životního stylu nebo příslušnosti k nějaké subkultuře), jak shrnuje Šmrha (2013:32).

Patronáty, které působí na literární systém, mohou být podle Lefevera diferencované, nebo nediferencované. Pokud spolu tři výše zmíněné aspekty nesouvisejí, např. ekonomický úspěch nezávisí na ideologii, hovoříme o diferencovaném patronátu. Lefevre to ilustruje na příkladu (1992:17) dobré prodejnosti současných bestsellerů, jejichž autor nemusí mít nutně vysoký status mezi elitami na literárním poli. Naopak v nediferencovaném patronátu řídí všechny tři složky jediný patron. To je případ historických, resp. absolutistických monarchií či soudobých totalitních režimů (Lefevre 1992:17). Mělo by tomu tak být i v případě

zkoumané problematiky.² Nicméně vzhledem k historickému poznání upozorňujícím na limity teorie totalitarismu, jež totalitnímu panství přiznává toliko totální charakter ve sféře nároků na ovládnutí společnosti, nikoliv však v praktickém, reálném a každodenním výkonu své moci, ukážu dále, že tato teorie platí jen částečně. Aspekt (vysokého, nebo žádaného) statusu je navíc u velké části zkoumaných přeložených knih problematický. Jinými slovy, projevuje se zde rozdíl mezi politickými cíli a praktickými fungováním knižního trhu. Ostatně na totéž upozornil už Dimitris Aimakoulas (in Šmrha 2013:82), jenž odmítl Lefeverovo rozdělení na diferencovaný a nediferencovaný patronát, s tímž odkazem na výsledky studií totalitních režimů, které jsem uvedla výše.

Lefevere dále uvádí (in Hermans 1985:229), že literární systém pracuje s kódem, který on sám nazývá poetikou, umožňujícím komunikaci mezi autorem a čtenářem. Tento kód hraje důležitou roli při výběru témat zpracovávaných literaturou, jež jsou relevantní pro společnost (Lefevere in Hermans 1985:229). Poetiku zpravidla utvářejí ideologické síly, které se nacházejí vně systému literatury a její kodifikace může mít vliv na kanonizaci literárních děl, stejně jako přepisování (Lefevere in Hermans 1985:230–231).

Přes nesporný přínos Lefeverova modelu přepisování, který zohledňuje a usouvztažňuje dříve oddělované nebo dokonce opomíjené činnosti jako je kritika, redakční činnost, tvorba historických přehledů ad. (Robinson in Šmrha 2013:80), se najdou i jeho kritici jako Theo Hermans. Podle něj je Lefeverův model povrchní a neobsahuje dostatek pojmů, které by při jeho aplikaci umožnily překročit obecnou rovinu sociálního kontextu literatury a otevřely prostor pro popis konkrétních situací a sociálních struktur, v nichž dochází k různým „omezením“ (in Šmrha 2013:81).

2.3. Teorie paratextů

Teorii paratextů zatím nejobsáhleji zpracoval Gérard Genette, který se věnoval především naratologii a mezitextovým vztahům, jež souhrnně označoval termínem *transtextualita*. O paratextech, neboli prvcích doprovázejících a obklopujících text, Genette poprvé pojednal v knize *Palimpsestes. La littérature au second degré* (1982), kde uvedl paratextualitu jako jeden z typů transtextuality.

² Na stejném předpokladu staví svou práci např. i Gaby Thomson-Wohlgemuthové, když doslova uvádí (2009:117): „In East Germany, patronage was undifferentiated (see e.g. Lefevere 1985b and 1992); this is to say, there was not multiple patrons but all power was united in a single institution, the SED.“

2.3.1. *Typy transtextuality*

Gérard Genette považoval za předmět zkoumání poetiky transtextualitu, neboli veškeré skryté či zjevné mezitextové vztahy (1997a:1). Genette rozlišoval pět druhů transtextuálních vztahů.

První typ, nazývaný *intertextualita*, je převzatý a rozpracovaný termín, s nímž přišla lingvistka a psychoanalytička Julia Kristeva. Genette intertextualitu definoval jako vztah koexistence dvou textů s dalšími texty a jako nejexplicitnější případy uvedl citaci nebo plagiát, naopak vzdálenější formou tohoto mezitextového vztahu je aluze (1997a:1–2).

Druhým typem je *paratextualita*, kterou definuje jako veškeré ostatní texty, které obklopují literární dílo, a to včetně ilustrací a celkové grafické úpravy (1997a:3). Tomuto typu se budu podrobně věnovat níže.

Třetí typ Genette pojmenoval *metatextualita*, což je mezitextový vztah, který se podle něj nejčastěji označuje za komentář (1997a:4). Tento vztah popisuje propojení jednoho textu s druhým, aniž by ho citoval nebo v některých případech dokonce i jmenoval.

Čtvrtý typ mezitextových vztahů se nazývá *hypertextualita*. Jedná se o vztah spojující text B (čili *hypertextem*) s dřívějším textem A (tedy *hypotextem*), na nějž je text B „naroubován“ (Genette 1997a:5). Jinými slovy se jedná buď o přímou, nebo nepřímou transformaci díla do jiné podoby.

Pátým, nejabstraktnějším a nejimplicitnějším typem je podle Genetta *architextualita*, která popisuje vztahy textů k jednotlivým literárním žánrům, jež jsou skryté, anebo zmíněné maximálně prostřednictvím paratextů (1997a:4).

2.3.2. *Vymezení pojmu paratext*

Genette pojímá paratexty velmi široce a vymezuje je na základě dvou částečně se překrývajících kritérií (Mareš 1993:580). Paratexty jsou podle něj zaprvé vše, co „umožňuje textu stát se knihou a ta jako taková předstupuje před čtenáře a veřejnost obecně“ (1997b:1). Jako paratexty zadruhé označuje různé „dodatky a doplňky k textu literárního díla (esejistického, historického), které se nacházejí v „neurčité zóně“ mezi vnitřkem a (tj. textem) a vnějškem (diskursem o textu), jejichž prostřednictvím autor a jeho spojenci (především nakladatel) podávají určitý komentář k dílu, který zpravidla má podnítit a regulovat jeho recepci“ (Mareš 1993:580–581). Genette ovšem poznamenává, že některé druhy paratextů (např. předmluvy) si přečte málokterý čtenář (1997b:3).

2.3.3. *Charakteristiky paratextů*

Paratexty můžeme dále rozdělovat a studovat na základě kritérií jako je čas a místo vzniku, způsobu sdělení (písemné, ústní nebo jiné), pragmatika (tedy komunikační situace) a funkce (Genette, 1997b:4).

Na základě kritéria místa rozlišuje Genette *peritexty* a *epitexty*. Peritexty se nacházejí v bezprostředním okolí samotného díla, jsou přímo propojeny s textem, např. v tomtéž knižním svazku (1997b:4–5). Do této kategorie patří mimo jiné název díla, předmluva, jména kapitol apod.

Vzdálenější prvky, které se často vyskytují samostatně, Genette nazývá epitexty (1997b:5). Jedná se o prvky, které podle Genetta (l.c.) vznikly a jsou šířeny za pomoci médií jako např. rozhovory se spisovateli, anebo spadají do sféry soukromé konverzace (dopisy, deníky, autorské poznámky k textům ad.). Obecně platí, že peritexty i epitexty sdílejí prostor paratextů, což lze vyjádřit i touto rovnicí: paratext = peritext + epitext (Genette l.c.).

Z hlediska kritéria času Genette rozlišuje paratexty, podle toho, zda přecházely prvnímú výskytu díla, objevily se souběžně s ním, nebo vznikly po jeho vydání. Paratexty napsané před vydáním díla byly pojmenovány *předcházející paratexty* (*prior paratexts*) a může se jednat např. o články v novinách, které informují o chystaném díle (1997b:5). Texty objevující se ve stejný čas jako literární dílo nazval Genette *originálními paratexty* (*original paratext*) a jedná se o nejčastější kategorii (l.c.). Poslední skupinu tvoří texty vzniklé později (např. až s druhým vydáním díla), které Genette rozdělil z funkčních důvodů na *následné paratexty* (*later paratexts*) a *opožděné paratexty* (*delayed paratexts*), jež se objevily až po autorově smrti (1997b:6).

Výše jsme zmínila alespoň základní charakteristiky a rozdělení paratextů. Důležitou roli hraje vždy i kontext, neboť jak Genette upozorňuje, „v principu každý kontext nabízí paratext“ (1997b:8). Ve svém pojetí paratextů dává Genette velký důraz na komunikaci, přičemž jednotlivé typy komunikujících subjektů velmi precizně rozlišuje (Mareš 1993:583). Teorie paratextů v jeho podání „zpochybňuje představu nezávislého, „čistého“, v sobě uzavřeného a završeného díla. Text je recipován nikoliv jako izolovaná entita, ale [je] obklopen (nestálými, mnohdy obměňovanými) paratexty“ (Mareš 1993:584).

Paratexty obecně, ať už ve formě přepisování (Lefevere), anebo – a to zejména – v pojetí Popovičových metatextů přinesly cenné podněty pro další translatologický výzkum. Jak shrnuje Lefevere (in Hermans 1985:237), je zřejmé, že „překlady už není možné analyzovat izolovaně, ale měli bychom je studovat jako součást celého systému textů a lidí, kteří je vytvářejí, podporují, propagují, odmítají je a cenzurují je“.

2.3.4. *Novější aplikace paratextů v translatologickém výzkumu*

Teorie paratextů se v posledních letech stávala východiskem translatologických výzkumů spíše zřídka. Následující odstavce jsou věnovány pracím vzniklým po roce 2010.³ Jednou z prací, která v procesu translace rozvíjí a obohacuje Genettovu teorii je studie *The strategic moves of paratexts: World literature through Swedish eyes* (2012) norské translatoložky Cecilie Alvstadové. Předmětem jejího výzkumu se staly výhradně epitexty děl africké, asijské a latinskoamerické literatury překládaných do švédštiny. Autorka se opírá o poznatky z oblasti (post)koloniální translatologie postkoloniálních teorií obecně.⁴ Všimá si, že se ve Švédsku stále častěji hovoří o africké, asijské a latinskoamerické tvorbě jako o „světové literatuře“ (*world literature*), přičemž toto jednotné označení evokuje, že díla mají něco společného, patří do stejné kategorie (2012:81). Při svém výzkumu autorka zjistila, na rozdíl od Genettova tvrzení mají epitexty (v tomto případě se jednalo o antologii překladů z výše zmíněných literatur určenou čtenářům od 15 do 19 let) vytvořené nakladatelem mají při kontextualizaci překladů v cílové kultuře stejnou váhu jako peritexty (2012:90).⁵ Dále konstatuje, že švédští nakladatelé používají v paratextech k překladům děl z výše zmíněných zemí dvě komplementární marketingové strategie, jež jsou obě eurocentrické. Zaprvé se snaží vyvolat dojem, že přeložená literární díla mají primárně didaktickou funkci a vznikla s cílem poučit čtenáře výchozí o kultuře, zadruhé bagatelizují kulturní rozdíly (2015:91). Obě tyto strategie jsou eurocentrické i v tom ohledu, že prezentují pohromadě texty, které ve skutečnosti spojuje pouze to, že jsou z jižní polokoule (Alvstad 2015:91). Zde mohu ještě doplnit, že epitexty tak, jak je autorka popisuje, navíc neodpovídají Genettově požadavku kladenému na paratexty obecně. A sice, aby především zajistily textům přijetí v souladu s autorovým záměrem (1997b:407).

Snahu o nový pohled na paratexty přináší také translatoložka a orientalistka Sara Rovira-Estevaová působící na Autonomní univerzitě v Barceloně. Ve své případové studii (2016) zkoumá překlady románu *Beijing Doll* současné čínské spisovatelky Šchun Su-e do angličtiny, španělštiny a katalánštiny, při nichž došlo různými způsoby k (zne)užívání paratextů, jež autorka chápe rovněž ve smyslu Gérarda Genetta.

Autorka použila teorii paratextů k dekonstruktivistické analýze překladů soudobé čínské literatury. Na zvoleném empirickém materiálu ukázala, jakým způsobem byly

³ Pro přehled starších studií věnovaných paratextům viz Špirk (2011).

⁴ Autorka konkrétně odkazuje na práce Tejaswini Niranjánové a Edwarda Saída.

⁵ „The creation of paratexts is a process of representation in which very diverse literatures become alike. The Swedish usage of the term *wärldslitteratur*, world literature, establishes this illusion of sameness with regard to African, Asian and Latin American literature.“ (Alvstad 2015:90–91).

paratexty [resp. peritexty] při překladu upraveny, aby odpovídaly očekávání cílového publika, lépe řečeno mainstreamové ideologii a úspěšně naplnily marketingové strategie (2016:203). Při překladu do angličtiny byly paratexty upraveny tak, aby odpovídaly očekávání „autoritativnější kultury“, která není připravena přijmout „cizost“ čínské kultury, resp. slovy autorky „neočekávanou cizost“ (2016:204). Při překladech do katalánštiny a španělštiny byla uplatněna podobná strategie, neboť pro nakladatele byl primární úspěch anglických překladů. Autorka z toho vyvodila závěr, že se jedná o asymetrický vztah, v němž čínská a španělská kultura vystupují v anglosaské jako minoritní kultury, zatímco španělská a katalánská kultura jsou vůči čínské ve vztahu majoritní kultury (2016:204). V závěru autorka si pokládá řečnickou otázku, která celé téma posouvá na více sociologickou rovinu, a sice zda tento nerovný přístup nepodporuje stereotypy a nebrání čtenářům v rozšíření jejich horizontu (2016:205). Jako řešení předkládá návrh, s nímž přišel jiný španělský translátolog José Yuste Frías, jenž požaduje, aby překladatel četl a interpretoval veškeré paratexty a kontroloval tak celkový obraz díla v cílové kultuře. Jedině tak může zajistit úspěch překladu (2012:131). Pro překládání paratextů dokonce zavádí nový termín paratranslace, jež lze do češtiny převést i jako parapřekládání (anglicky *paratranslation*, španělsky *paratraducción*), kterému univerzita ve španělském městě Vigo věnovala samostatný magisterský i doktorandský program.

Pod tímto pojmem se rozumí kompletní překlad paratextů obklopujících dílo v nakladatelském prostředí (Yuste Frías 2012:118).⁶ Paratranslace má také poskytnout zadostiučinění a přispět k větším povědomí o překladateli (Yuste Frías 2012:119). V tomto duchu požaduje Yuste Frías, docent Univerzity ve Vigo, aby se jméno překladatele, jakožto de facto druhého autora, objevovalo nejen v tiráži, ale i na titulní straně vedle jména autora (2012:132).

Ke konceptu paratranslace se velmi kriticky vyjádřila ve svém příspěvku *Translation und „Paratransaltion“: Wir man das Fahrrad immer wieder mal neu erfinden kann* Christiane Nordová (2012). Nordová upozorňuje, že Univerzita ve Vigo zavedla nový termín zcela zbytečně. Na funkční přístup klade důraz už od počátku 80. let např. i teorie skoposu, paratranslace tedy není „naprostá novinka“ (2012:1), jak se nás o tom snaží přesvědčit její autory. Spíše je výrazem touhy po inovacích v dnešním vědeckém světě. Autorka dále poskytuje přehled o všech teoretických přístupech v translátologii, které již dříve

⁶ „[T]exts only exist to be read and there cannot be a fading situation without an appropriate showcasing of the text by publishers using different paratextual productions. Consequently if, as Genette (1987) maintained, there can be no text without paratext, neither can there be translation without corresponding paratranslation.“ (Yuste Frías, 2012)

pojmenovaly a analyzovaly stejné jevy jako paratranslace. Patří sem mimo jiné souvislost mezi obrazem, res. nonverbálními paratexty, kterou do své typologie textů zahrnula Katharina Reißová již na počátku 70. let 20. století, status a roli překladatele zkoumala od počátku 80. let Justa Holz-Mänttäriová a význam typografie a layoutu pro translaci zkoumá od 90. let Jürgen Schopp, a konečně translace ve spojení s ideologií je tématem postkoloniální translatologie a dekonstruktivismů, shrnuje Nordová (2012:7). Koncept paratranslace nepřináší nic nového, navíc z důvodů, které blíže popíší v kapitole o korpusu překladů a paratextech (viz kapitola 6), se ani nejedná o vhodný analytický nástroj v diachronně zaměřeném výzkumu.

3. Československo-východoněmecké vztahy

Vztahy mezi ČS(S)R a NDR prošly od konce druhé světové války několika fázemi vývoje. Jak uvádí německý historik Volker Zimmermann, „česko-německé vztahy“ poválečné doby se „často redukuje pouze na ČS(S)R a NSR.“ To vede k četným paušalizacím a mylným závěrům. Z nich pramení názor, že tyto vztahy jako takové byly de facto na 40 let odříznuty železnou oponou a přerušeny. Projevuje se zde přetrvávající životnost exkluzivního nároku NSR na zastoupení celého Německa (Zimmermann 2012:24). To vytlačuje zájem o NDR a vztahy s ní na okraj badatelského zájmu. Tuto tendenci lze pozorovat především na českém území, neboť v Německu bylo téma NDR hojně diskutováno už od počátku 90. let. Postupem doby se oprostilo od výkladových klišé, jak uvádí Zimmermann a dále nabádá, abychom se podívaly na mantinely, v nichž se utvářela samostatná zahraniční politiky a vnější vztahy NDR, v širším kontextu. To nám umožní „překonat paušální domněnku, že tyto vztahy byly naprosto, tedy do každé jednotlivosti, podřízeny vlivu dominantní velmoci „východního bloku“ a jeho vedení v Moskvě. Především ve vztahu k jiným zemím „socialistického tábora“ se tyto úvahy projevují jako produktivně diferenciováný přístup“, jak mají ukázat následující řádky (Zimmermann 2012:23–24).

Zkoumaná oblast bilaterálních vztahů je pouze jednou výsečí zahraniční politiky NDR. K její poznání mi jako primární pramen posloužila kniha *Geschichte der Aussenpolitik der DDR: Abriß* (1985) autorského kolektivu pod vedením Wenera Hänische. Publika byla vydána ve východním Berlíně a je silně tendenční ve smyslu prezentace a glorifikace NDR na mezinárodní scéně jako obrádkyně a bojovnice za světový mír, odzbrojení a přátelské soužití, což vyžaduje kritický přístup k informacím. Cenná je v tom, že její autoři zde popsali dobovým jazykem události zahraniční politiky, které byly považovány za zaznamenáníhodné z hlediska dějin NDR. Frekvence výskytu zmínek o té které zemi tedy dává tušit, jak významnou roli hrála v očích východoněmeckého režimu, a jaký obraz tento režim sám o sobě konstruoval.

Dosavadní výzkum vztahových dějin ČS(S)R a NDR se omezoval na 50. a 60. léta. K důležitým monografiím zahrnující toto období je publikace Wolfganga Schwarze *Brüderlich entzweit. Die Beziehungen zwischen der DDR und der ČSSR 1961–1968* (2004), která se zaměřuje především na dějiny politické a diplomatické. Autor se odvolává na četné státnické dokumenty a oficiálně deklarované diplomatické vztahy. Děni v 60. letech vidí jako předeheru ke krizi „pražského jara.“ Zde se odráží jeden z dosavadních zažitých pohledů na československo-východoněmecké dějiny, který vidí rok 1968, resp. 1969 jako cézuru.

Jak ovšem následující kapitola ukáže, platí to jen do určité míry a jen pro některý druh přeshraničních vztahů.

O něco komplexnější pohled na vztahové dějiny nabízí Volker Zimmermann ve své samostatné monografii *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel. Die Beziehung zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)* z roku 2010. Archivní prameny, z nichž čerpá, jsou z velké části oficiální hlášení velvyslanců o situaci v sousední zemi, zprávy jednotlivých odborů obou ministerstev zahraničí, plány kulturní spolupráce a jejich plnění. Na základě těchto dat autor ukazuje, jak diferencované a mnohohrstevnaté byly vztahy mezi jednotlivými socialistickými státy. Upozorňuje na to, že bilaterální vztahy v nemalé míře ovlivňovalo především role Polska a NSR. Právě Zimmermann vybízí k výzkumu mezinárodních vztahů na poli kultury, ale neomezuje se zdaleka pouze na ni. Vedle kapitol o diplomacii a vztazích na vysoké státnické a stranické úrovni předkládá i rozbor kulturních vztahů na poli literatury, hudby a divadla, a neopomíná ani vědeckou spolupráci a studentské výměny, masové organizace a turismus. To mu umožňuje ukázat skutečný rozsah kulturních kontaktů mezi oběma zeměmi, poukázat na disproporce a porovnat propagandou hojně proklamované přátelství se skutečným zájmem o sousední „bratrskou“ zemi a její kulturu.

3.1. Fáze vývoje bilaterálních vztahů

Aby bylo vůbec možné navázat kontakty s Československem, instrumentalizoval východoněmecký komunistický režim strach československé společnosti ze západoněmeckých „revanšistů“. Tím se NDR legitimovala do role ochránců. Tento nástroj využívala zhruba do poloviny 60. let a pak znovu po porážce „pražského jara“.

Německá demokratická republika získala výjimečnou roli „bašty socialistického tábora“. Toto postavení uznaly také ostatní socialistické státy. Obě vůdčí strany, tedy Sjednocená socialistická strana Německy (SED) a Komunistická strana Československa (KSČ), spolu od počátku úzce spolupracovaly, avšak nejednalo se o kooperaci rovnocenných partnerů. Zprvu submisivní, později stále sebevědomější SED získávala systematicky návrh a již od 60. let se snažila vytvářet politický tlak na KSČ a požadovat, aby následovalo východoněmecký politický kurs usilující o zintenzivnění spolupráce, vzájemném sblížení a přátelskou spolupráci. Jako projev onoho sebevědomí lze např. chápat systém bilaterálních smluv z roku 1967 mezi NDR a socialistickými bratrskými zeměmi o přátelství a vzájemné spolupráci, jejichž cílem bylo zajistit mírové soužití a bezpečnost v Evropě. S ČSSR byla tato

smlouva⁷ podepsána v březnu roku 1967 a v porovnání s ostatními smlouvami stejného typu obsahovala jedno specifikum. Článek 3 stanovuje „podporovat všestrannou spolupráci mezi společenskými organizacemi, aby se národy obou států mohl lépe poznat a vzájemně se sblížit“ (Hänisch 1985:230).⁸ Z toho lze soudit, že přinejmenším na politické úrovni zde stále převládala určitá animozita poválečného období.

Politické a ideologické názorové odlišnosti se v průběhu 60. let nakumulovaly a eskalovaly po porážce „pražského jara“. Ze strany NDR se jednalo o „obranu socialismu před kontrarevolučními plány, které se zrodily v ČSSR“ (Hänisch 1985: 236).

Síť kulturních a sociálních kontaktů z let předchozích, které se zrodily částečně ze státem iniciovaných akcí a částečně spontánně, politickému napětí do velké míry odolala. Dá se říci, že propaganda obou států ve smyslu navazování přátelských kontaktů a bratrského soužití, byla do určité míry úspěšná.

Opětovné odstranění vizové povinnosti v roce 1972 nebyvalo posílilo neoficiální osobní přeshraniční kontakty, nad nimiž stranická vedení nedokázala efektivně udržovat dohled. Až do roku 1989 lze konstatovat, že i nadále panovaly rozdíly a napětí mezi oficiálními a neoficiálními vztahy. Zatímco z diplomatického hlediska se situace stabilizovala, v české společnosti místy stále rezonovaly antipatie vyvolané problémy minulosti a neúspěšným modelem soužití, o nichž se oficiálně nesmělo hovořit⁹.

Následující periodizace a jména fází se opírají o stat' Volkera Zimmermanna ve sborníku *DDR und ČS(S)R 1949–1989. Eine Beziehungsgeschichte am Anfang* (2012:41-47).

3.1.1. „Opatrné sblížení“ 1945–1948/49

Možnosti spolupráce mezi východními Němci a Čechoslováky byly na konci války dost omezené. Německá okupace, odsud německého obyvatelstva z Československa, nedůvěra vůči Němcům obecně a všudypřítomná snaha českých společenských kruhů s Němci polemizovat. To vše znesnadňovalo navazování bilaterálních vztahů a budování socialistického internacionalismus, což měl být do budoucna úkol pro obě komunistické strany. I kvůli politickému klimatu v ČSR nebyly zpočátku vztahy mezi oběma stranami nijak intenzivní. Vedle toho zde byla všudypřítomná nejistota z budoucnosti. Sovětská okupační

⁷ Jednalo se o tuto smlouvu: Vertrag über Freundschaft, Zusammenarbeit und gegeseitigen Beistand zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik z 17. března 1967.

⁸ „[A]llseitige Zusammenarbeit zwischen den gesellschaftlichen Organisationen zu unterstützen, damit sich die Völker beider Staaten besser kennenlernen und sich gegenseitig annähern“ (Hänisch 1985:230).

⁹ Stručný přehled těchto sporných témat viz práci Společné česko-německé komise historiků Rellecke (1998).

zóna Německa měla být pouze přechodným útvarem a vyhráno nebylo ani v Československu, neboť si KSČ nemohla být jista, že udrží své silné postavení.

Moskva sice vyvíjela tlak na sblížení obou zemí, ale na skutečném úspěchu v této věci mělo podíl až východoněmecké rázné vyrovnání s nacistickou minulostí, proces znárodnění a zemědělská reforma sblížující obě země hospodářsky.

Skutečné formalizování stranických kontaktů přinesl až československý vítězný únor roku 1948. Cézurou v československo-východoněmeckých vztazích bylo vyhlášení Německé demokratické republiky v říjnu 1949. Ale ani poté se nedalo říct, že by československé masové organizace, které opatrně zahájily první kontakty, chtěly svého německého socialistického bratra obejmout. O skutečnou spolupráci se snažily hlavně odborové organizace a bývalí bojovníci proti nacistickému režimu.

Zatímco u Němců nebyla žádná větší averze vůči obyvatelům Československa patrná, na československou propagandu čekal v tomto ohledu velmi obtížný úkol. Jedním z nástrojů pro sblížení obou zemí se měla stát právě kulturní politika. K prvním vlaštovkám patřily literární a hudební večery pořádané od roku 1948 československou vojenskou misí v Berlíně.

První fáze spolupráce příliš převratných momentů nepřinesla. O to rychlejší bylo rozrůstání nejen diplomatických a oficiálních kontaktů v období následujícím.

3.1.2. „Budování vztahů“ 1949–1955/56

Vznik NDR, k němuž došlo se svolením sovětského vedení v roce 1949, nebyl v sousedním Československu přijat zrovna s nadšením. Sovětská diplomacie musela uklidňovat stranické vedení KSČ, že nově vzniknuvší stát pro ně nebude v žádném případě představovat nevýhodu. NDR určila jako svého prvního vyslance diplomatické mise v Praze Fritze Grosseho, za války vězněného v koncentračním táboře, který byl považován za antifašistického bojovníka. Jasný signál, s jakou image chce nově vzniklý stát v Československu vystupovat.

Skutečnou vstupenkou do východního bloku byly až východoněmecké dohody s ČSR (a následně také s Polskem a Maďarskem) o garanci hranic a uznání odsunu německého obyvatelstva z Československa jako oprávněné a neměnné skutečnosti. Pro SED to nebyl krok, který by musela činit s přemáháním, ostatně si ani jiné počínání dovolit nemohla, neboť ještě v první polovině 50. let nebylo delší přetrvání NDR vůbec zaručeno.

Jak uvádí Zimmermann, od roku 1949 byla, dle zpráv československé diplomatické mise v NDR, existence Německé demokratické republiky „vnímána jako garance mírového soužití Čechů, Slováků a Němců (Zimmermann 2010:174). KSČ v této fázi akceptovala postupně narůstající vůdčí pozici SED ve východním bloku a její rétoriku, protože po velkou

část 50. let spatřovala v Bonnu nebezpečí v podobě západoněmeckého revanšismu. Tehdy byla v očích KSČ více demokratická právě NDR, než NSR.

Historikové na obou stranách státní hranice instrumentalizovali vybrané historické události, jako např. husitství a německou selskou válku, ve snaze učinit z nich údajně objektivně existující pokrokové vývojové etapy obou států, o něž je možné opřít vzájemné přátelství.¹⁰

Kulturně politická spolupráce byla vedle propagandy přátelství důležitým prvkem politiky dorozumívání mezi oběma státy, a zpočátku se měla odehrávat hlavně na území NDR. V této době se také KSČ snažila mít přímý vliv na proces východoněmecké převýchovy. Pro tuto dobu bylo dále charakteristické, že osobní přeshraniční kontakty omezovaly pouze na stranické funkcionáře.

První skutečné centrální plánování kulturní politiky nastalo po podepsání protokolu o kulturní spolupráci mezi NDR a ČSR z května 1950. Tento protokol zahrnoval široké spektrum kulturních aktivit včetně např. literárních překladů. Byl vypracován konkrétní plán, který počítal s vydáním vždy po pěti knihách z klasické a soudobé literatury. Do němčiny se překládala díla autorů, mezi něž patřil Jaroslav Hašek, Karel Čapek, Ludvík Aškenazy, Marie Majerová ad. Jádrem kulturních plánů pak měla být politická literatura (např. Antonín Zápotocký), tedy knihy odpovídající „antifašisticko-demokratické převýchově německého lidu a výchově k uznání dovedností slovanských národů“ (Zimmermann 2010:210). Podle zprávy o plnění pracovního plánu za rok 1952 bylo v ČSR vydáno na 40 titulů, z toho 17 politických, 15 beletristických a zbytek tvořila technická literatura (Zimmermann 2010:212). Také v NDR se rok od roku zvyšoval počet beletristických překladů české a slovenské literatury.

Východoněmecká strana byla obzvláště citlivá na posuzování knih s historickou tematikou, které musely splňovat ideologické premisy. Pokud tomu tak nebylo, docházelo k manipulaci s obsahem. To např. demonstruje kauza kolem německého vydání knihy Stefana Heyma *Mit Augen der Vernunft* (1955; první vydání vyšlo anglicky pod názvem *The Eyes of Reason*, 1951). Autor knihy se narodil v německé židovské rodině a v polovině třicátých let emigroval do Spojených států amerických. Inkriminované dílo obsahovalo pasáž o vyhnání Němců z Československa. SED podmínila německé vydání tím, že autor vyhnání popíše jako čin domluvený spojenci a nikoliv jako intenci sousedního socialistického bratrského státu.

¹⁰ Viz Randák (2014).

Kromě toho se jasně vyžadovalo diferencování mezi východními a západními Němci. V souladu s tímto požadavkem měl např. Julius Fučík znovu vstoupit do dějin nikoliv jako oběť Němců, ale oběť nacistů (Zimmermann 2010:215). V oblasti překladů mezi ČSR a NDR se spolupráce stále zintenzivňovala a roku 1954 počet realizovaných překladů dokonce o třetinu převyšoval kvótu stanovenou v pracovním plánu z roku 1953. Právě počet překladů sloužil propagandě k demonstrování blízkých vztahů mezi oběma zeměmi.

Jak ale upozorňuje Zimmermann, v „kulturních vztazích nešlo pouze o to, etablovat přátelství, ale především o společnou politiku proti NSR“ (2010: 218).

Výsledkem takto zpočátku oficiálně řízených kontaktů a vazeb byla pozdější hustá síť osobních kontaktů, z nichž některé přetrvaly krizi druhé poloviny 60. let.

3.1.3. „Rozšiřování vztahů“ 1956–1963

Ve druhé polovině 50. let vzrostl počet kulturních kontaktů mezi NDR a ČSR na dvojnásobek. Změna byla nejen kvantitativní, ale také kvalitativní, neboť se „pomalu začal uvolňovat korzet státních reglementací“ a kromě umělců a vědců se začaly rozvíjet kontakty i mezi občany. Impulzy nepřicházely pouze shora prostřednictvím naléhající politiků, ale i zdola, neboť si občané přáli „více volného prostoru“, jak vysvětluje Zimmermann (2010:236).

Nově začaly v této fázi působit kulturní a informační centra, která oba státy nechaly zřídit na přelomu let 1955 a 1956 v Praze, resp. ve východním Berlíně. Jejich oficiálním úkolem bylo nejen pořádat kulturní akce, ale také prodávat knihy a desky. Především východoněmecké centrum v Praze takto institucionalizovaně budovalo obraz o své kultuře přímo v Praze a šířilo zde propagandu. Nutno také dodat, že jeho vliv sahal i za hranice hlavního města, neboť organizovalo akce také v přilehlých městech a na venkově. Zcela jinou roli sehrál Dům československé kultury ve východním Berlíně, ale o tom podrobněji níže.

Objem kulturních kontaktů postupně dosáhl takového rozsahu, že stranické orgány v obou státech postupně rezignovaly na snahu řídit vše do posledního detailu. Novou strategií bylo vytyčit linii a kontrolovat pouze její dodržování. I když jak se později ukázalo, tento stav byl pouze dočasný.

Výraznou roli v kulturních kontaktech sehrával i finanční faktor. Oba státy si už v 50. letech uvědomily lukrativnost vzájemných kulturních vztahů a začaly více těžit z přední pozice v komerční výměně. Vzhledem k tomu, že ve východním Německu byl podstatně větší zájem o československou kulturu, především filmy, než tomu bylo naopak, nelze se divit výraznému angažmá československé ambasády v Berlíně. Organizování akcí a propagace české kultury obecně totiž přinášela konkrétní zisk v podobě poplatků z autorských práv.

I proto zde byl zájem, aby se přeshraniční spolupráce nadále rozšiřovala. Zimmermann nabádá, abychom nepodceňovali ani fakt, že organizace, které se podílely na přímých kontaktech, nyní nesly náklady samy, a stát tak mohl ušetřit.

Vedle filmové produkce bylo dalším důležitým politickým a ideologickým kolbištěm pole literární. Od roku 1957 probíhala spolupráce dotčených stran přímo, a ne zprostředkovaně přes oficiální místa. To ovšem zdaleka neznamenovalo, že by výběr překladových děl nebyl monitorován. Už v roce 1956 si československé velvyslanectví stěžovalo do Prahy na ministerstvo kultury na nízkou kvalitu překladů. Němci naopak vznášely výtky ideologické, a sice že Češi nedostatečně překládají východoněmeckou soudobou literaturu. Zimmermann soudí, že východoněmecká literatura byla v ČSR méně atraktivní a byla vnímána jako „příliš ideologicky zatížená“ (2010:239). O dva roky později se ke skladbě edičních plánů kriticky vyjádřila tentokrát československá strana. Podle ní byla v kulturní výměně zastoupena především „nezávazná literatura“, přičemž takový výběr nebyl „z kulturně politických důvodů uspokojivý“ (2010:239–240). Jak ale dokladuje tato práce, nezávazná literatura zůstala důležitou složkou nakladatelské politiky i v 70. a 80. letech.

I přes tyto a další menší přerušky o jednotlivé nevyhovující knihy, filmy, popř. obrazy na výstavách, považovala SED do konce 50. let Prahu za svého ideologicky spolehlivého spojence. Českoslovenští funkcionáři odůvodňovali čilou kulturní spolupráci nejen lukrativností, jak o tom byla řeč výše, ale také „souladem v politických záležitostech“ (Zimmermann 2010:243). O to více východní Berlín popuzovalo, když je jejich partner údajně nedostatečně podporoval. Od roku 1957 vstupuje do dynamiky kulturních vztahů třetí element, západní Německo. Československá strana totiž začala žádat ve východním Berlíně o více podpory pro akce v NSR. Svým odmítavým postojem dala NDR jasně najevo, že na tomto poli chce mít vůdčí postavení ona. Jednalo se o obzvlášť citlivé téma, které se v 60. letech stalo skutečným jablkem sváru. NDR považovala NSR za svého nepřítel a jakékoliv české kontakty se západním Německem si vykládala jako útok vůči jednotě socialistického tábora a sobě samé.

Ke konci 50. let začal zesilovat tlak stranických míst na to, aby se na kulturní kontakty nepohlíželo pouze jako na kulturní obohacení, ale aby sloužily k upevnění ideologické a politické jednoty. Rozhodující vliv na utváření kulturních vztahů měl v té době funkcionář SED Rudolf Engel, který od kulturní výměny požadoval, aby „posilovala socialistický tábor jako celek“ a „upevňovala proletářský internacionalismus“ (2010:244). Zatímco v Československu byly obdobné názory (např. článek Jiřího Henrycha otištěný v Rudém právu 29. ledna 1960 volající po „socialistické kulturní politice“) kritizovány jako snaha

prosadit „bezbarvé umění a literaturu“ (Zimmermann 2010:248). Ohlašují se zde první rozpory mezi přetrvávající východoněmeckou politickou rigiditou a uvolněním na československé kulturní scéně. Právě vysoké ideologické nároky se staly předzvěstí budoucího konfliktu. Je potřeba dodat, že NDR sice kritizovala i Poláky a Maďary, ale u ČSR byly výtky a reakce obzvláště vyostřené. Nízká politická uvědomělost a neangažovanost ze strany ČSR se pak oficiálně v NDR označovaly za „nekvalitní kulturní plánování“ podmíněné „špatnou organizací“. O základních názorových rozporech si zatím nikdo netroufl otevřeně hovořit (Zimmermann 2010:248).

Nerovný přístup, až paranoiu vůči sousední kultuře lze na literárním poli spatřovat v aféře z roku 1960 kolem dětské knihy Ludvíka Aškenazyho *Putování za švestkovou vůni, aneb Pitryšek, neboli strastiplné osudy pravého trpaslíka* (1959, německy 1960). Jak uvádí Zimmermann, zatímco literatura NDR „nebyla v ČSR téměř vůbec cenzurována“, opačným směrem „probíhala cenzura velmi přísná“. Právě Aškenazyho kniha byla východoněmeckou cenzurou označena za „nepřátelskou vůči straně i státu, a s revizionistickými tendencemi“ (Zimmermann 2010:252). Lze se jen domnívat, že u jinak stranicky loajálního a nekonfliktního autora bylo trnem humanistické poselství knihy. Aféra nakonec přerostla v menší diplomatický konflikt, do něž se zapojila i československá ambasáda.

Postupně se přidávaly výtky NDR vůči ČSR kvůli chabé angažovanosti na poli vědy a studentských výměn. Vlnu kritiky zastavila až výstavba Berlínské zdi v roce 1961, která vedla k dočasné konsolidaci vzájemných vztahů. Po dokončení zdi potřebovala NDR pomoc a podporu téměř v každé oblasti. ČSSR ji ochotně a ve velké míře poskytovala. Jak uvádí Zimmermann, českoslovenští umělci zaplnili mezery ve východoněmeckých institucích, neboť bez nich by země měla svých občanů sotva co nabídnout (2010: 255). Podle KSČ bylo cílem takového postupu přispět k „normalizaci“ vztahů mezi oběma státy. Nadále probíhala čilá výměna studentů a např. také Čedok hlásil zvýšený zájem turistů o NDR. Výstavba zdi tedy jasně ukázala, že v nastalých podmínkách „bylo pro obě země důležitější stabilizovat situaci, než se nadále přít o jednotlivostech. Záhy se ale ukázalo, že se tím spory pouze dočasně odsunuly“, aby brzy opět vyplavaly na povrch (l.c.).

3.1.4. „Konfliktní spolupráce“ 1963–1967

Rostoucí sebevědomí SED a kritika flexibilního přístupu ČSR vůči západnímu Německu vedly k názorovým rozporům, které utužení vztahů po výstavbě berlínské zdi pouze na čas odsunulo do pozadí. Naplno se pak opět začaly projevovat od roku 1963. ČSSR sice poskytla

NDR masivní propagandistickou podporu, ale ochota další hospodářské pomoci se postupně vytrácela.

Ve východním bloku byly nejintenzivnější vztahy právě mezi ČS(S)R a NDR, které kulminovaly právě na přelomu 50. a 60. let. V další fázi bilaterálních vztahů se SED pokoušela postupně zredukovat hustou síť kulturní spolupráce. Cíle bylo alespoň částečně zamezit nejnegativnějším vlivům liberalizující se kultury v ČSSR, které neodpovídaly východoněmeckým představám o socialistickém realismu a novému politickému kurzu zvanému „Bitterfeldská cesta“ (viz kapitola 4), který se SED snažila prosadit kolem poloviny 60. let.

Na druhé Bitterfeldské konferenci v roce 1964 vzešel požadavek, aby umělci svými díly vychovávali masy a zvyšovali jejich socialistické vědomí. Podle SED prosazovala ČSSR tento požadavek laxně. Východoněmecké stranické vedení si přálo, aby ČSSR následovala kulturní politiku SED a posilovala svoje pochopení pro to, co je národní úkol. Otevřená kritika liberálních tendencí v ČSSR zazněla v roce 1964 na V. sjezdu ústředního výboru SED, která považovala kulturní emancipaci v Československu za ohrožení existence NDR.

Trhliny v kulturních vztazích způsobené východoněmeckými výtkami se začaly opět obnovovat a více než kdy předtím prohlubovat. Jasně to bylo vidět na poklesu počtu výměn mezi kulturními spolky, nedostatečné diskusí a zákazem dovozu četných československých filmů (např. celá filmová „nová vlna“ 60. let byla v NDR tabu). Také překlady české a slovenské literatury se začaly omezovat na starší a méně problematická díla a zábavnou literaturu. To ovšem, jak upozorňuje Zimmermann, až zas tak výjimečné nebylo, neboť podobný postup se v NDR někdy uplatňoval i vůči sovětským autorům (2010:412). Pozoruhodné spíš podle něj bylo, že i přes výrazné snahy SED, se rozsáhlá síť kontaktů mezi oběma státy už nedala omezit natolik, jak by si východní Berlín přál. Oba státy byly mnohem srostlejší, než bylo SED v té době milé, ač si o pár let dříve přesně toto přála.

Češi a Němci už si nebyli tak cizí jako v 50. letech. A zatímco čeští intelektuálové soucitně pozorovali vývoj v NDR, v očích východních Němců rostla popularita ČSSR, neboť se zde mohli v Praze nebo Karlových Varech nerušeně setkávat se svými západoněmeckými příbuznými a známými. Ve druhé polovině 60. let, kdy počet východoněmeckých turistů cestujících do zahraničí překročil jeden milion ročně, byla většina těchto cest organizována privátně a omezovala se na malé pohraniční území s Polskem a Československem a státní aparát je pouze mlčky trpěl (Schaufuß 2011:132). Mnohé východní Němce přímo fascinovala uvolněná atmosféra Prahy. Její závan pronikl díky Domu československé kultury až do východního Berlína. Toto kulturní centrum stávalo na exkluzivní adrese v centru města přímo

u hraničního přechodu mezi východní a západní částí na Friedrichstraße. Do jeho kulturní nabídky patřily jazzové koncerty, prodej beatových desek či výstavy karikatur zesměšňujících kult osobností. Není se čemu divit, že toto centrum přitahovalo především mladé lidi. V očích SED se ovšem jednalo o útok na státní svrchovanost, z něhož mělo údajně profitovat západní Německo. Československá strana však nehodlala kritice ustoupit. Na rozdíl od svého východoněmeckého protějšku neměla, stejně jako v 50. letech, potřebu kontrolovat a řídit kulturní politiku do poslední detailu.

Na poli literatury se o značné pnutí postarala nejprve Liblická kafkovská konference z roku 1963, která měla podle SED použít, pod pláštěm literární diskuse, Kafkův skepticismus jako základ pro kritiku sociálního systému. Druhým milníkem konfliktů byl IV. sjezd Svazu československých spisovatelů pořádaný v Praze v roce 1967. Mimo jiné zde vystoupil Pavel Kohout a přečetl dopis ruského kritika režimu Solženicyna, který požadoval zrušení cenzury. Jak píše Schwarz, z pohledu kulturnímu oddělení SED bylo jasné, že se „kulturnímu nepříteli v Československu podařilo po dlouhé systematické práci docílit hlubokých trhlin na poli kultury a literatury.“ Československý sjezd spisovatelů sice ukázal, že většina „nepřátelské názory“ nepodporuje, ale i tak se určité skupině podařilo „prakticky utlumit politicko-ideologickou práci vedení Svazu a okupovat důležité publikační orgány v nakladatelstvích“ (2004:268-269). Je ovšem důležité podotknout, že takto radikální byla pouze jedna část SED. Navíc takováto kritika byla značně kontraproduktivní, neboť ve skutečnosti ještě posilovala reformní snahy v Praze. V návaznosti na to začala SED stále více navazovat kontakty spíše s regionálními orgány KSČ, neboť jak uvádí Zimmermann, v Praze viděla „hnízdo všeho zla“ (2010:412).

Reakcí na liberalizaci kultury v ČSSR bylo naopak utužení cenzury v NDR, která se snažila své občany „ochránit“ před škodlivými vlivy od svých sousedů. Čemu ale zabránit nedokázala, bylo sblížování ČSSR a její otevírání vůči NSR. Zhruba od poloviny 60. let se začínaly diferencovat názory KSČ a SED na německo-německou politiku a politiku vůči NSR jako takové. Díky zjednodušené možnosti cestovat do ČSSR sem začali více jezdit západoněmečtí novináři a filmaři, psát o zemi reportáže a točit dokumenty, což „v očích SED podminovávalo východní blok“ (2010:357) a hrozilo ideologickou infiltrací. Další ohrožení představovaly studentské výměnné pobyty a nejrůznější kulturní delegace cestující do západního Německa, na něž NSR cílila se svými diskusemi o podobě liberální kulturní politiky.

Jak je vidět, konflikt mezi oběma státy eskalující porážkou „pražského jara“, se postupně připravoval po celá šedesátá léta, přičemž rozhodující byla právě fáze mezi lety 1963 až 1967.

3.1.5. „Konfrontace a nový řád“ 1968–1972/73

V průběhu roku se 1968 se krize v bilaterálních vztazích ještě prohloubila. Navíc se změnilo mocenské postavení. ČSSR, tedy vítězný stát druhé světové války, se octla pod palbou kritiky a tlaků SED, tedy de facto dominantně vystupující části německého, čili poraženého státu. Otevřená východoberlínská kritika cílila především na posílené reformní snahy v ČSSR a narazila zde na velký společenský odpor. Srpnové události roku 1968 pak znamenaly přerušování velké části namáhavě budovaných vztahů nejen mezi oběma vůdčími politickými stranami, ale také podniky a institucemi. Jejich obnovení probíhalo jen pozvolna a s velkou námahou.

I když české hranice nepřekročil ani jeden východoněmecký tank a počet vojáků vyslaných z NDR nebyl nijak velký, stačilo „agresivní vystupování především východoněmeckého vedení v době před a během vstupu vojsk k tomu, aby přesvědčilo mnohé Čechy a Němci, že se ve svém německém partnerovi zásadně zmýlili. Toto poznání sahalo až do nejvyšších státnických a stranických pater“ (Zimmermann 2010:471).

Navázání neoficiálních kontaktů z let minulých nejspíš vzbudilo sympatie části občanů NDR a vyvolalo vlnu sympatie s reformními snahami v Československu. Veřejně se to pak projevilo protesty proti okupaci v některých východoněmeckých městech.

Nová propaganda vzájemného přátelství využila motivu varování před opakováním „Mnichova“. Týden před ročním výročím srpnové okupace Československa v roce 1968 odvysílaly televizní stanice obou států propagandistický dokument východoněmeckého režiséra Gerharda Scheumanna *Präsident im Exil*. Dokument ukazoval tehdejšího oficiálního mluvčího Sudetoněmeckého krajanského sdružení a politika za západoněmeckou Křesťanskou sociální unii, Waltera Bechera, jak sám sebe nazývá českým prezidentem v exilu. Poselství filmu bylo jednoznačné, vstup socialistických vojsk měl „zachránit ČSSR před „revanšisty“. Tak stanuly NDR a ČSSR opět společně proti západoněmecké a sudetoněmecké hrozbě. Pro občany NDR a Československa platilo toto významové schéma, podle nějž bylo potřeba se řídit, až do roku 1989“ (Zimmermann 2010:469–470).

Odvysílání výše zmíněného propagandistického filmu podtrhovalo, jak Volker Zimmermann, „jednak ústřední a sebevědomou roli NDR ve východním bloku, a jednak

velikost významu, jaký měla německá menšina žijící dříve v Československu pro bilaterální vztahy“ (2010: 473).

Od roku 1969 se nové vedení KSČ ve své vnitřní politice podrobilo pokynům „extrémně“ sebevědomých východoberlínských funkcionářů.

Rok 1972 přinesl podpis smlouvy mezi SRN a NDR, upravující mimo jiné jejich vzájemné mírové soužití, stejně jako nezávislost a svrchovanost ve věci jejich vnitřních a vnějších záležitostí. O rok později přibyla nová Pražská smlouva mezi SRN a ČSSR, podle níž byla Mnichovská dohoda označena za neplatnou.

V roce 1972 obnovila NDR bezvízový styk s ČSSR a Polskem, což ulehčilo a posílilo neoficiální kontakty mezi oběma státy. Tím se vlastně naplnil cíl východoněmecké zahraniční politiky, která si přála, aby se „tímto historickým krokem podpořily mezilidské kontakty“ a národy dotčených zemí navzájem „lépe poznaly historii, kulturu a výsledky socialistického budování“ (Hänisch 1985:275).

3.1.6. „Reálněsocialistická spolupráce“ 1972/73–1989

Poslední fáze je nejdelší spíše z toho důvodu, že je zatím nejméně probádaná. O palčivých tématech bilaterálních vztahů hovoří úkoly stanovené Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy s ledna 1972. K nim patřilo i normalizování vztahů mezi NDR a ČSSR na základě uznání neplatnosti Mnichovské dohody (Hänisch 1985:281). Spor nikoliv nový, zato svědčící o stálé nedůvěře ČSSR vůči zahraniční politice SED. Výsledkem byla další smlouva mezi oběma státy z roku 1973 o neplatnosti Mnichovské dohody.

První polovina 70. let se nese ve znamení mnoha smluv a dohod určujících další úkoly vzájemného sblížení i většího ekonomického propojení.

O úspěšnosti „normalizování“ oficiálních východoněmecko-československých vztahů hovoří nová smlouva o přátelství a vzájemné spolupráci z roku 1977, iniciovaná opět ze strany NDR. Jedná se o jakousi aktualizaci a rozšíření systému smluv tohoto typu s dalšími zeměmi socialistického tábora. Ve smlouvě určené ČSSR se tentokrát hovoří o tom, že obě strany budou dále do budoucna „prohlubovat shodu v principech socialistického internacionalismu a své trvalé a neporušitelné přátelství a vzájemnou bratrskou pomoc v mnoha oblastech. V tomto duchu budou plánovitě a neochvějně rozvíjet všestrannou spolupráci a vzájemně si zaručovat podporu vycházející z oboustranného respektování státní suverenity a nezávislosti, rovnoprávnosti a nevměšování se do vnitřních záležitostí“ (Hänisch

1985:328).¹¹ Lze tedy pozorovat, že Honeckerův režim vnímá Československo jako více sobě rovného partnera; vztahy se konsolidovaly. Komunistický režim v NDR byl na poli mezinárodní politiky zaměstnáván především budováním bilaterálních vztahů s USA a státy Západu, což ostatně potvrzuje také Zimmermann, když říká, že „na první pohled vše skutečně nasvědčuje nijak okázalým diplomatickým kontaktům, neboť sporné body konfliktu mezi Východem a Západem se zdály, přinejmenším v Evropě de facto vyřešené a již nedominovaly spolupráci“ (Řezník 2012:45).¹² Totéž potvrzují i osobní vzpomínky východoněmeckého diplomata Helmuta Ziebarty, který působil v bývalé Jugoslávii a ČSSR. Na období mezi lety 1970 a 1990 vzpomíná jako na dobu „politicky bezproblémové spolupráce, bez sporných otázek, které by se týkaly vztahů nebo mezinárodní politiky“ (Bock 2006:37).

Zatímco tedy na diplomatické úrovni bylo udržováno status quo, neoficiální kontakty byly velmi živé a diferencované. Rozvíjel se jak organizovaný turismus, tak individuální návštěvy a výpravy. Jejich cílem se stávaly např. pivní festivaly nebo rockové koncerty. A ačkoliv byl bezvízový styk počátkem 70. let zaveden vedle Československa také pro Polsko, Bulharsko a Maďarsko, nejoblíbenějším cestovatelským cílem se honosilo od poloviny 70. let až po rok 1989 právě Československo (Schaufuß 2011:134).

Zrušení vízové povinnosti umožňovalo rovněž kontakty mezi zástupci vládní opozice, což nebyl politicky příliš žádoucí efekt. Ve východním tak např. Berlíně vznikla kontaktní kancelář pro Chartu 77. Reformní hnutí v Československu, jehož cílem bylo vytvořit „Socialismus s lidskou tváří“ totiž vyvolat ve východních Němců sympatie pro sousední zemi, ještě posílenou porážkou „Pražského jara“. Postupně, během 80. let se tak začalo stále častěji hovořit o společných problémech minulosti, i když zatím pouze disidenty. Na oficiální politické úrovni zůstával tento problém tabuizován.

3.2. Kulturní kontakty v 70. a 80. letech v nakladatelské praxi Volk und Welt

Kulturní spolupráce byla, podle výpovědi Helmuta Ziebarty (2006:33), hned po té ekonomické, o druhé největší téma bilaterálních vztahů. Vzhledem k zaměření této práce

¹¹ „[Die Vertragsseiten] werden in Übereinstimmung mit den Prinzipien des sozialistischen Internationalismus auch künftig ihre Beziehungen der dauerhaften und unverbrüchlichen Freundschaft und der brüderlichen gegenwertigen Hilfe auf allen Gebieten vertiefen. In diesem Geiste werden sie die allseitige Zusammenarbeit planmäßig und unetwegt entwickeln und einander Unterstützung, ausgehend von der gegenseitigen Achtung der staatlichen Souveränität und Unabhängigkeit, der Gleichberechtigung und der Nichteinmischung in die inneren Angelegenheiten, gewähren“ (Hänisch 1985:328).

¹² „[Es]deutet auf den ersten Blick tatsächlich alles auf wenig spektakulären diplomatischen Kontakte hin, denn die großen Streitfragen im Ost-West-Konflikt schienen zumindest in Europa de facto geklärt und dominierten nicht mehr die Kooperation“ (Řezník 2012:45).

budu hovořit především o spolupráci z oblasti poli nakladatelské praxe. V archivu nakladatelství Volk und Welt se dochovala část korespondence ze 70. a 80. let mezi lektorem zodpovědným za ČSSR, tedy Karlem Hainzem Jähnem, resp. ředitelem nakladatelství Jürgenem Grunerem a českými spisovateli. Z těchto pramenů vyplývá, že východoněmecký čtenář měl možnost setkat se českými autory při nejrůznějších příležitostech. Jednou z nich byl jarní Lipský knižní veletrh, kam byl roku 1973 pozván „Stammautor und guter Freund“ (AdK 3462), tedy kmenový autor a dobrý přítel Jiří Marek. Měl zde vystoupit se svou knihou se svou první do němčiny přeloženou knihou *Panoptikum alter Kriminalfälle* (1971, *Panoptikum starých kriminálních příběhů* 1968). Není náhoda, že si nakladatel vybral zrovna jeho, neboť Markovy příběhy z období první republiky o detektivním radovi Vacátko a hříšných lidech města pražského lze bez nadsázky označit za bestseller, což dokazuje pět dotisků knihy. O pět let později se Marek objevil na jiné oficiální akci, na tak zvaném Woche des Buches, kam byl pozván jako autor „svými díly známý u širšího publika“ (AdK 3462). Ačkoliv se jednalo o akci pořádanou v rámci státní literární propagandy (Rumland 1993:34), výběr a zvaní hostů bylo plně v režii jednotlivých nakladatelství. Ta nebyla nijak nucena této možnosti reklamy a propagace svým titulů využít, a často to také nedělala (Rumland 1993:34).

Rok před tím byl na „Woche des Buches“ pozván i Vladimír Páral, o jehož knihách se v té době rozhodně nedalo říci, že by byly jakkoliv čtenářsky úspěšné.¹³ Spíše to lze odůvodnit osobními sympatiemi a antipatiemi. Z korespondence vyplývá, že jak páral, tak Marek byli blízkými přáteli ředitele nakladatelství Grunera, resp. Jähna a setkávali se na privátně organizovaných akcích na obou stranách hranice, častěji ovšem v Československu (AdK 3462 a 3652).

Totéž platilo pro i pro třetího českého spisovatele cestujícího na autorská čtení do NDR, Bohumila Hrabala, jehož často i tajně navštěvoval jeho překladatel do němčiny a lektor Karl- Hainz Jähn. Jeho knihy se v NDR podařilo vydávat až od 80. let.¹⁴ Roku 1983 byl Hrabal pozván do Lipska, o rok později pak navštívil blíže neurčení knižní akce v Drážďanech, Lipsku a Berlíně (AdK 3297).

Neobjevily se doklady o tom, že by nakladatelství pozvala na autorská čtení do NDR nějaké další spisovatele, včetně například stranicky loajálních autorů děl tzv. prózy ve službách socialismu, tedy s Jana Kostrhua, Jana Kozáka, Zdeňka Pluhaře nebo Bohumila

¹³ Nad příčinami nevalného čtenářského zájmu se opakovaně zamýšlí ve svých posudcích lektor Karl-Hainz Jähn. Viz (Adk, 2731: 1983 a 1987).

¹⁴ Výjimku tvoří povídková sbírka *Der Tod des Herrn Baltisberger*, vydaná ve Volk und Welt již 1970. Po ní následuje 11 letá pauza a druhým úspěšně vydaným knižním projektem je až *Wollen Sie die Goldene Prag sehen* (1981).

Říhu. (Janoušek 2008). Pokud se dopisy dochovaly, mají čistě formální charakter. Naprostou výjimku tvoří korespondence zachovávající obvyklý socialistický slovník a způsob vyjadřování v duchu tehdejší propagandy (např. oslovení „soudruhu“). Jediným, a o to markantnějším příkladem takového vyjadřování tvoří listovní výměna s Jana Kozákem, spisovatelem a od roku 1972 předsedou Svazu českých spisovatelů. Kozák píše v odpovědi adresované Grunerovi na přání k svým šedesátinám v roce 1981: „sympatie projevené k mé práci považuji za projev uznání celé naší literatury, našim národům. (...) A sám za sebe mohu slíbit, že při své práci, ať tvůrčí, či politické, udělám vše pro sblížení našich literatur, našich zemí“ (AdK 3386).

Další korespondence vedená mezi nakladatelstvím a spisovatelem ukazuje na přátelské vztahy, živý zájem o autorovu tvorbu a snahu jejich překládat a řádně propagovat. Hovořím zde o dalších dvou spisovatelích čtenářsky úspěšných v NDR, o Otu Pavlovi a autorce četných kriminálních povídek Haně Proškové (AdK 3565 a 3596).

4. Kulturní politika v NDR

Po celou dobu existence Německé demokratické republiky, a vlastně ještě před jejím vznikem, během krátké doby trvání Sovětské okupační zóny, usilovala politická reprezentace o zásahy do kultury a přímý podíl na jejím řízení. Nástrojem moci Socialistické strany Německa (SED) měla být právě kulturní politika. Východoněmecký příruční slovník *Kleines politisches Wörterbuch* definuje ve svém 7. přepracovaném vydání z roku 1988 kulturní politiku SED takto (1988:561): „Souhrn všech zásad, cílů, úkolů a opatření strany dělnické třídy jako vůdčí politické síly socialistické společnosti sloužící k vědomé a plánované podpoře socialistické kultury, která se vzájemně ovlivňuje s politickými, ekonomickými, sociálními a ideologickými a dalšími oblastmi a procesy celospolečenského vývoje.“ Jejím cílem je „dále utvářet rozvinutou socialistické společnost v NDR a vytvářet základní předpoklady pro postupný přechod ke komunismu“ (1988:562). Pokud není uvedeno jinak, cituji v této kapitole z výše uvedeného slovníku.

Pro téma této práce je zásadní, že jedním ze základních principů kulturní politiky mělo být neustálé prohlubování kulturní spolupráce se Sovětským svazem a dalšími zeměmi socialistického společenství států (1988:564), tedy i s Československem. Jako naplnění tohoto požadavku lze pak chápat tzv. kulturní pracovní plány (*Kulturarbeitsplan*) ve formě bilaterálních smluv mezi východoněmeckým ministerstvem kultury a příslušnou zemí. Tyto plány nejen definovaly pole a rozsah spolupráce, ale i přesně stanovovaly konkrétní akce a datum jejich konání. Dlužno dodat že např. v kulturním plánu mezi NDR a ČSSR na roky 1970/71 měly hlavní prostor věda, vzdělávání, výtvarné umění, klasická hudba a divadlo. Článek 41 věnovaný literatuře a nakladatelskému odvětví pouze velmi vágně formuloval požadavek spolupracovat při přípravě na mezinárodní Lipský veletrh a výstavu dětských knih v Bratislavě (DR1/1916). Buď byla spolupráce na tomto poli natolik uspokojivá, že nevyžadovala žádné detailní centrální plánování, nebo ji ani jedna ze zúčastněných stran nepovažovala, v porovnání s jinými, za dostatečně důležitou.

Vzhledem k tomu, že „stanovené cíle kulturní politiky a praktické výsledky byly jen zřídka totožné, je na místě se ptát, do jaké míry se dají takovéto kulturní procesy plánovat a řídit.“ (Koller 1989:9) Cílem této kapitoly je nastínit v hrubých obrysech fáze vývoje kulturní politiky v NDR a její tendence, abych mohla ukázat, zda byly tyto vlivy určující také pro nakladatelskou politiku ve Volk und Welt.

Prostřednictvím státních nařízení, rozdělováním finančních prostředků, příkazů a zákazů vytvářela SED úzkých profil rámcových podmínek, v nichž kultura mohla vznikat a rozvíjet se. Veškeré kulturně-umělecké záměry, tedy nakladatelské plány, programy divadel,

náplně výstav, veřejné akce radnic a nákupní seznamy nové literatury knihoven, veškeré toto kulturní plánování bylo podrobena schvalovacímu procesu SED. Neměřilo se ovšem vždy a pro všechny stejným metrem. „Schvalovací praxe značně ovlivňovalo aktuální vnitropolitické ovzduší, čili napětí mezi kulturními tvůrci a vedením SED“ (Koller 1989:12). Stejně jako v ČSSR, ani v NDR se nedá dění na kulturní scéně rozdělit na jednotlivé monolitické bloky bez vnitřní diferenciaci a dynamiky. A ačkoliv tak v rámci níže uvedeného popisu činím, jsem si nicméně plně vědoma toho, že se jedná o zjednodušení.

4.1. Kultura, socialistický realismus a kulturní politika

Jestliže hovoříme o kulturní politice, je potřeba vědět, jak SED pojímala samotnou kulturu. Tajemník ústředního výboru SED, Kurt Hager, zodpovědný za oddělení kultury, formuloval kulturu její úkoly v rozvinuté socialistické společnosti jako „souhrn všech životních podmínek, materiálních a duchovních hodnot, idejí a vědomostí.“ (1987:11) Počátkem 70. let se o kultuře začalo hovořit v souvislosti s „kvalitou života“ (Lebensqualität) a jejím zvyšováním. Takto široce pojatá kultura zahrnovala dále několik ústředních kategorií. První z nich byla „kultura práce“ (Kultur der Arbeit), dále „hezké životní prostředí“ (schöne Umwelt) a „smysluplné trávení volného času“ (sinnvolle Gestaltung der Freizeit) (Kager 1987: 16–26).

Vedle definice kultury je potřeba uvést, ještě jeden pojem, který sloužil jako jeden z ideologických základů dlouholeté kulturní politiky SED. Jedná se o sousloví „socialistický realismus“. Tento umělecký směr byl schválen roku 1932 Ústředním výborem Komunistické sovětské strany Sovětského svazu roku jako oficiální směrnice pro literaturu, výtvarné umění a hudbu a postupně se rozšířil do celého tzv. východního bloku. Během více než 50leté historie jeho uplatňování prošel mnoha pokusy o definice a redefinice. V *Kleines politisches Wörterbuch*, se píše, že socialistický realismus je jednak „kulturním programem dělnické třídy a její revoluční strany,“ a jednak „kulturní proud, jehož vznik je úzce ovlivňován bojem dělnické třídy v 19. století, a rozvíjí se ve století dvacátém“ (Koller 1988:906).¹⁵ Ačkoliv se oficiálně „neměl omezovat na určité styly, formy a témata“, platilo o něm zároveň, že se jedná o „kritické umění, které bojuje proti všemu, co ohrožuje lidstvo, brzdí socialistický pokrok a deformuje socialismus“ (Koller 1988:907). Literatuře pak byl přisouzen úkol „angažovat se nejen jako platný (morální“ výraz poměrů, měla zároveň prakticky přispívat k utváření

¹⁵ „die Kunstprogrammatik der Arbeiterklasse und ihrer revolutionären Partei“; „die Kunstströmung, die sich in enger Wechselwirkung mit den Kämpfen der Arbeiterklasse im 19. Jahrhundert herausbildet und entfaltet.“ (Koller 1988: 906)

poměru, které popisuje“ (Opitz et al. 2009:319). Spisovatelé zobrazující pozitivní hrdiny socialismu, se měli stát, podle sovětského vzoru „učiteli národa“ a „vychovateli mas“. Ze socialistického realismu se při posuzování autorů a jejich děl stalo jakési měřítko vědecké objektivity. Pokud se autor od této normy odchýlil, nebo se obecně zpronevěřil základním socialistickým postojům (např. svými kontakty se západními médii, nedovoleným publikováním v SRN apod.), čekala ho perzekuce. Také Lefevere poznamenává (1992:26), že jakmile je jednou poetika [zde: socialistický realismus] kodifikována, vyvíjí značný tlak na systém a jeho další rozvoj, resp. jeho dynamiku značně zpomaluje. V nediferencovaném patronátu, jakým byla i NDR (srov. Thomson-Wohlgemut 2009) kontroluje podle Lefevera (1992:35) dominantní poetika literární systém snadněji, než v diferencovaném patronátu.

4.1.1. 1945–1950

Budoucí kulturní politika SED v Sovětské okupační zóně čerpala ze zkušenosti německých komunistů, kteří válku trávili v moskevském exilu. Pozice německých komunistů byla ovšem zprvu příliš slabá, aby mohli prosazovat sovětský model socialistické kultury. Zkraje roku 1945 byl Kulturní svaz na demokratickou obnovu Německa (*Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands*), který měl jako celoněmecká platforma sloužit k jakému „národnímu obrození“ v antifašistickém duchu a s cílem navázat na ideály měšťanského humanismu německé klasiky. Svaz později sloužil právě SED k vytváření a šíření socialistické kultury.

Vzhledem k pozdější rigiditě stranického aparátu NDR je zajímavé si připomenout, že díky velkorysé sovětské politice, bylo kulturní scéna sovětské okupační velmi pestrá, co do rozmanitosti různých myšlenkových hnutí a vlivů. To ovšem trvalo pouze do prvního Ústředního kulturního sjezdu komunistické strany v roce 1946, po něm začala nová kulturní diktatura.

V roce 1946 byla násilně sloučena Komunistická strana Německa (KPD) se Sociálnědemokratickou stranou Německa (SPD), čímž vznikala SED. Ta začala v umění tvrdě vyžadovat dodržování principů socialistického realismu.

Po založení samostatné Německé demokratické republiky v říjnu 1949 začala SED stíhat a napadat veškeré umělce, kteří odmítli následovat sociálně-realistický kurs podle sovětského vzoru. Odmítání se týkalo také tzv. americké pokleslé kultury („Unkultur“) a všeho, co sebou přinášela, obecně pak třídně nepřátelského kosmopolitismu.

4.1.2. 1950–1961

V duchu socialistického realismu, měli být v umění zobrazovány vize budoucnosti a prototypy kladných hrdinů ztělesňujících revolučního ducha. Avšak už v roce 1951 konstatoval Ústřední výbor SED, že kultura za těmito požadavky zaostává. Vina byla přikládána nadvládě formalismu, stejně jako nejasnému směřování a metodám kulturních tvůrců NDR. To byl začátek ostrého ideologického dozoru nad veškerou oficiální tvorbou. Pokud byl odhalen prohřešek proti této normě, uplatňovala se následná cenzura (rušení divadelních představení, skartování knih, apod.). Zároveň se rozrůstal seznam umělců, kteří měli tak zvaně objektivně pomáhat imperialismu.

V roce 1954 bylo založeno ministerstvo kultury, v jehož čele jako první usednul Johannes R. Becher. Vzhledem k již dříve naznačené linii bilaterálních vztahů, stojí za zmínku, že v době svého vzniku mělo ministerstvo usilovat o obranu celistvosti německé kultury a všemi možnými prostředky rozvíjet spolupráci na celoněmecké úrovni. Tento stav vydržel zhruba do konce 50. let.

Druhá polovina 50. let, resp. časová výseč po porážce maďarského povstání v roce 1956, se nesla v duchu upevňování moci SED, což přineslo i utužování kulturní politiky. Kdokoliv z umělců vyjadřoval opoziční názory, byl buď zatčen, dostal zákaz publikovat, nebo byl politicky pronásledován. Na V. stranickém sjezdu SED (1958) pak Ulbricht napadl koncept celoněmecké kulturní spolupráce ministerstva kultury, neboť ten už nezapadal do tzv. socialistické německé národní kultury NDR.

Závěr 50. let poznamenala ještě jedna významná událost. V roce 1959 se konala tzv. 1 Bitterfeldská konference, kde SED zahájila svoji propagandu s cílem přimět dělníky k psaní a umění umělecké tvorbě obecně. Snahou bylo nejen dohnat nedostatky ve vzdělání, ale zároveň odhalit spisovatelům z povolání nový, „pravý“ svět dělnického života. Kulturně-politickém žargonu SED se pro tuto událost vžilo označení „Bitterfeldská cesta“ (*Bitterfelder Weg*). Avšak reálný dopad této akce byl minimální. Ke zvýšení všeobecné vzdělanosti země v souladu s Ulbrichtovými představami nedošlo.

4.1.3. 1961–1971

Rok 1961 znamenal začátek dlouhodobé izolace. Stavba Berlínské zdi, tzv. protifašistického ochranného valu, sice zpočátku přinášela naděje na uklidnění vnitřních poměrů NDR a podporu občanských práv, ale ty se nakonec ukázaly jako liché. Zeď umožnila naopak poměry utužit a zároveň nepropouštět žádné vlivy škodlivé západní kultury.

Zhruba od poloviny 60. let lze v literatuře pozorovat nový proud, kriticky loajální pohled, který konzervativní literární kritici vehementně napadají. V literárních diskusích vyvstává otázka, zda smí socialistický hrdina na konci románu zemřít? I tak lze vůči padesátým letům konstatovat určitý posun. Lze ovšem stále pozorovat stopy boje proti formalismu. V roce 1970 vyšel ve Volk und Welt první výbor povídek Bohumila Hrabala pod názvem *Der Tod des Herrn Baltisberger*. Překladatel a lektor v jedné osobě, Karl-Heinz Jähn autora v doslovu představuje jako „spisovatele z lidu“, jehož dílo stojí v protikladu k tehdejší tendencím české prózy „intelektualizovat“ (1970:161). Tímto manévrem zamlčuje výraznou formální stránku Hrabalovy tvorby, a připisuje mu takový status, který je v socialistickém Německu nejen akceptovatelný, ale i dokonce i upřednostňovaný tzv. Bitterfeldskou cestou. Zdroje Hrabalovy inspirace, kterými byl surrealismus, každodennost Skupiny 42 a Bondyho totální realismus jsou v doslovu vědomě zmlčeny¹⁶ a místo nich je autor prezentován jako pokračovatel tradice započaté u Nerudy a pokračující v tvorbě Haška, Čapka a Vančury (1970:164). Tím se konstruuje povědomí o tradici „laskavého humoru“ národní české literatury a Hrabalovi, stojícímu na straně „obyčejných lidí“, jako její integrální součásti.

Vraťme se ovšem zpět do poloviny 60. let. Milníkem této dekády se stal bezesporu rok 1963, kdy se v Liblici konala Kafkovská konference. Sešli se zde literární vědci a filozofové z Východu i Západu a kritizovali úzkoprsost socialistických zemí a debatovali o nutnosti reformy marxismu. Ačkoliv se delegace z NDR vůči těmto názorům stavěla kriticky, mnozí v konferenci viděli šanci na uvolnění poměrů. Veškeré naděje vzaly za své roku 1965 na 11. sjezdu Ústředního výboru SED, kde se mnoha umělcům vytýkal sklon k nihilismu a skepticizmu. Zostřený ideologický dozor pokračoval prakticky až do konce Ulbrichtovy éry. Porážka reformních snah pražského jara roku 1968 znamenala s pohledu funkcionářů SED potvrzení jejich kulturně-politického vedení a utvrdila je v neústupném kurzu proti kritickým hlasům na poli kultury.

Závěr 60. let probíhal ve znamení rostoucích sociálních nepokojů. Izolace sebou nesla nedostatečné zásobení, materiální a kulturní úpadek měst i vesnic a nedostatek bytů. Místo na podporu rodin se SED soustředila na pracovní kolektivy, v nichž viděla „nositele sociálního a kulturního života“, což se ukázalo jako špatný krok. Rozvoj socialistické společnosti zůstával i nadále fikcí.

¹⁶ Karl-Hainz Jähn si jich vědom byl, jak dokládají interní posudky na Hrabalova díla (srov. AdK 2619).

4.1.4. 1971–1976

V květnu 1971 vystřídal Walter Ulbricht na postu generálního tajemníka SED Erich Honecker. Ten měl přinést dvě výrazné předěly v dosavadní domácí i zahraniční politice. Jednak bylo jeho úkolem přispět ke sblížení obou částí Německa a jednak a na vnitrostátní úrovni měl posílit důvěru obyvatel, a především umělců a intelektuálů ve stát, resp. stranu. Na VIII. stranickém sjezdu v témže roce vyhlásil nový cíl: zvýšit materiální a kulturní životní úroveň lidu.

Honeckerův nástup do funkce přinesl nový kurs také v kulturní politice. Objevovaly se signály, že strana již nebude trvat pouze na jediné správné linii a kulturním tvůrcům dá větší a svobodnější prostor. Otázkou je, do jaké míry se jednalo o skutečný obrat či jen obratné manévrování, neboť z dalších projevů Honeckera či Kurte Hagera vyplývalo, že literatura a umění obecně mají i nadále zůstat podřízené politickým požadavkům a volný prostor se umělcům a intelektuálům otevírá pouze v mezích socialistického realismu.

Na poli literatury se najednou podařilo vydat několik děl, kterým bylo povoleno k tisku prve zamítnuto (např. díla Stefana Heyma a Hermanna Kanta). Začala vycházet také díla kritická zabývající se negativními lidskými emocemi a obavami. Alespoň zpočátku se zdálo, že doba okamžitých zásahů proti umělcům pominula. Což byl ve skutečnosti pouze dočasný stav.

Upravil se také dosavadní koncept zacházení s tzv. historickým a kulturním dědictvím. I přes výše popsanou Honeckerovu snahu ukončit konfrontační kurs se Spolkovou republikou, prohlásil socialistickou společnost za „jedinou oprávněnou dědičku pokrokových historických aktivit a tradic“ (Hager 1987:56). SED tím vyloučila SRN z podílu na národní německé kultuře a zároveň se vehementně snažila distancovat proti výroku Willyho Brandta (SPD), že všichni Němci mají stejnou zodpovědnost za minulost a za německý národ.

S novým pohledem na tradice a vlastní minulost souvisí také snaha o věcné zpracování pruských dějin a přehodnocení osoby pruského krále Friedricha II. (1712–1786). On a další postavy pruské historie byli zařazeni příběhu německých dějin a propojeni se socialistickou přítomností tak, aby bylo možné díky nim posilovat socialistický patriotismus. Pozoruhodné je, kolik prostoru věnovala ze své podstaty sekulární NDR státnickým oslavám osoby Martina Luthera (konkrétně v roce 1983 při příležitosti 500. výročí jeho narození), tak aby z původně „selského zrádce“ učinila „velkého humanistu epochálního významu“ (Koller 1989: 33) a mohla jej tak instrumentalizovat pro své potřeby.

A zatímco si NDR vše pozitivní z německé historie vyhradila pro sebe, období národního socialismu měla „podědit“ výhradně NSR. SED v podstatě odmítala přijmout historickou skutečnost, že tato část dějin je společná oběma německým státům.

Předposlední fáze kulturního vývoje je orámována Konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v roce 1975 a podepsáním helsinského Závěrečného aktu. Východoněmečtí intelektuálové a umělci se tak nyní mohli odvolávat k jeho zásadám, k nimž se přihlásila i NDR. Odezvou byly pouze dílčí ústupky (např. konec postihů při sledování západní televize). Respektování základních lidských práv a svobod, včetně svobody projevu, tím zaručeno nebylo, jak dokazovaly události dalších let.

4.1.5. 1976–1989

Jestliže byla kulturní politika v úvodu této kapitoly definována jako mimo jiné opatření strany dělnické třídy sloužící k podpoře socialistické společnosti, tak lze za její projev považovat i vyhoštění občanů, kteří se projevují tzv. nepřátelsky vůči státu. K tomuto ultimátnímu řešení se SED uchýlila v roce 1976. Na podzim nejprve bez svolení východoněmeckých úřadů vyšla v SRN sbírka kratších próz Reinera Kunzeho s názvem *Die wunderbaren Jahre*. V reakci na tuto událost byl autor nejprve vyloučen ze Svazu spisovatelů a přišel o veškeré možnosti pracovat a publikovat v NDR. Pod tímto nátlakem se pak více méně dobrovolně rozhodl vysídlit do Spolkové republiky. V několik týdnů později byl z NDR vypovězen i písničkář a básník Wolf Biermann, který vystupoval jako hlasitý kritik režimu. V jeho případě mu nebyl při návratu z turné po NSR kvůli údajně „nepřátelskému vystupování vůči NDR“ umožněn vstup na území Demokratické republiky. Na sto osobností kulturního vyslovilo svůj nesouhlas s tímto krokem a žádali jeho odvolání. Na druhé straně se našli i tací, kteří Biermannovo vyhoštění veřejně uvítali.

Výsledkem bylo, že naděje na liberalizaci, kterou snad někteří mohli spojovat s nástupem Honeckera, se rozplynuly a režim byl nyní ještě senzitivnější vůči vyjadřování kritických názorů. Což vedlo k nové vlně vysídlování nepohodlných osob na Západ.

Od roku 1979 získala tato represivní opatření i oporu v zákoně. Tehdy došlo k novelizaci trestního zákoníku NDR, podle něhož bylo nové možné trestně postihovat osoby páchající tzv. činnosti nepřátelské vůči státu. Ve druhé polovině 70. let se toto opatření dotýkalo především oblasti literatury.

K potvrzení této represivní linie došlo znovu o necelých deset let později na XI. sjezdu SED v roce 1986, kde Honecker oznámil nadále setrvat u konceptu socialistického realismu.

Zdůraznil, že umění v boji za pokrokovou společnost nemůže nahradit ani věda, ani publicistika. A odsoudil roli umělců, kteří se odmítají tohoto boje zúčastnit a staví se do role kritických pozorovatelů (srov. Koller 1989:40-41).

Tvrdošíjné lpění na tomto konzervativní kurzu je pozoruhodné zejména vzhledem k dění v Sovětském svazu. Michal Gorbatschow (od roku 1985 generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu) zareagoval na potřebu hospodářských a společenských změn. Mezi nejdůležitější pilíře jeho reformy patřila tzv. perestrojka (přestavba) a glasnost (otevřenost). V duchu jejich naplňování byla vyhlášena svoboda slova a sovětská média tak mohla od roku 1987 prolamovat dřívější tabu a kriticky referovat a stavu země. A právě v této NDR zavrhl svůj sovětský vzor a z obavy před šířením pluralitních názorů se začala postupně izolovat i vůči němu (např. formou zákazů některých kritických filmů nebo časopisů).

V této atmosféře se roku 1987 odehrál X. Kongres spisovatelů. Mezi příspěvky zazněl také dosud nejodvážněji a nejpříměji formulovaný požadavek na zrušení cenzury. Spisovatel Christoph Hein ve svém příspěvku doslova prohlásil, že „proces schvalování tisku, státní dozor, stručně a jasně řečeno cenzurování nakladatelství, knih, nakladatelů a autorů, je přežitě, zbytečné, paradoxní, nepřátelské vůči člověku a lidu, nezákonné a trestné. (Koller 1989: 60). Následně sice nedošlo ke zrušení cenzury, ale ani k postihům vůči Heinovi.

Indicie naznačující, jak se některé ústřední pojmy kulturní politiky SED, tedy např. i socialistický realismus, začínají pomalu drolit, přicházely z některých polemických článků v periodikách jako *Sinn und Form* nebo *Sächsische Zeitung* (srov. Koller 1989:61).

Skutečné změny a iniciativu shora provést velmi pozdní reformy přinesl až rok 1989.

Politický vývoj urychlily události v zahraničí. Maďarsko otevřelo v září 1989 své hranice a zároveň přestalo respektovat pasovou dohodu s NDR, čímž spustilo vlnu východoněmeckých občanů migrujících do NSR. Do děje bylo tehdy vtaženo i velvyslanectví NSR v Praze a také ve Varšavě, kde nashromáždilo několik tisíc východoněmeckých občanů čekajících na povolení k výjezdu na Západ. (srov. Mencl 1990:391). Mezitím probíhala mezinárodní jednání, jejichž výsledkem byl příjezd ministra zahraničí NSR Hanse-Dietricha Genschera na německou ambasádu v Praze, kde 30. září oznámil, že uprchlíci mohou pokračovat do západního Německa. Občané NDR využívali cestu přes pražskou ambasádu až do pádu Berlínské zdi v noci z 9. na 10. listopadu. Počátkem prosince složil funkci necelé dva měsíce úřadující generální tajemník SED a předseda Státní rady Egon Krenz, který ve funkci nahradil Ericha Honeckera. Důležitým milníkem na cestě k zániku Německé demokratické republiky, resp. opětovnému spojení Německa byly první svobodné volby v NDR konané na

jaře 1990. Jednání mezi západoněmeckým kancléřem Helmutem Kohlem a novým ministerským předsedou NDR Lotharem de Maizièrem byla úspěšně završena k 3. říjnu, kdy došlo ke znovusjednocení Německa.

Zhroucení politického režimu NDR tak přineslo zásadní proměnu literárně politického klima v zemi. Transformace hospodářství a privatizace byly pro mnohá nakladatelství destruktivní a fatální, jak ukazuje i porevoluční osud nakladatelství Volk und Welt. Počátkem 90. let bylo zprivatizováno a později převedeno pod západoněmecké nakladatelství Luchterhand. Poslední knihy z produkce Volk und Welt vyšly roku 2001, pak nakladatelství oficiálně zaniklo (srov. Links 2009).

5. Nakladatelství Volk und Welt a jeho pozice v systému centrálního řízení a plánování

Existence východoněmeckého nakladatelství Volk und Welt, jednoho z 15 nakladatelství, jež měla ve správě SED, je dnes již uzavřená kapitola. V následujícím oddíle se pokusím načrtnout jeho postavení na východoněmeckém knižním trhu, popsat stručně jeho fungování v rámci systému centrálního řízení, plánování a cenzurního systému a rozhodovací procesy a představit některé hlavní aktéry, díky nimž mohly ve VW vycházet překlady českých próz. Opírat se přitom budu o již existující sekundární literaturu, v níž na čelném místě stojí publikace *Fenster zur Welt. Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR Verlages Volk & Welt* (2003) vydaná kolektivem německých historiků a literárních vědců pod vedením Simone Barckové a Siegfrieda Lokatise. Na základě interview s bývalými zaměstnanci, většinou redaktory, sestavili kapitoly o historii nakladatelství, jednotlivých redakčních úseků, popř. tématům a vydávaným autorům. Ač je z publikace cítit většinou oslavný tón, obsahuje cenné doklady o vnitřních záležitostech nakladatelské politiky.

Systematicky zpracovanou monografií, která přináší ucelené informace o fungování nakladatelského sektoru a rozhodovacích procesech je kniha Gaby Thomson-Wohlgemuthové *Translation under State Control: Books for Young People in the German Democratic Republic* (2009). Dalším důležitým zdrojem informací a poznání byla původně magisterská práce Marie-Kristin Rumlandové s názvem *Veränderungen in Verlagswesen und Buchhandel der ehemaligen DDR 1989–1991* (1993). Tato práce byla obhájena na oboru knihovnictví na Univerzitě Friedricha Alexandra v Erlangenu a pro svou vysokou dokumentační hodnotu vydána jako 44. svazek oficiální řady příspěvků ke knihovnictví Německého knižního archivu v Mnichově. Rumlandová se především opírala o soudobý tisk z nakladatelské branže, zejména o frankfurtské a lipské burzovní noviny pro knižní trh (*Frankfurter, Leipziger Börsenblatt für Buchhandel*). A také o osobní rozhovory s dotčenými účastníky. Tato práce je také velmi přínosná, neboť nabízí jinde nepublikované údaje o reálném stavu nakladatelství před pádem berlínské zdi, ale nejen proto. Jedná se o publikaci, která představuje jak ideální, tak reálný stav knižního průmyslu v NDR.

V oblasti výzkumu cenzury ve východním Německu vznikla od 90. let řada prací, z nichž uvádím pouze reprezentativní výběr. Systematicky a dlouhodobě se na tuto tematiku zaměřuje univerzitní profesor, historik a knihovědec Siegfried Lokatis ve spolupráci s historičkou a literární vědkyní Simone Barckovou (1998, 2003, 2008, 2014). Ve svých starších dílech zkoumal, resp. jakožto editor shromáždil studie přibližující nejen postupný vývoj institucionalizované cenzury nebo způsoby distribuce literatury, ale také dosavadní

výzkum rozšířil o novou perspektivu čtenáře. Lokatis označil „tajné čtení“, neboli obstarávání „zakázané literatury“ za způsob, jakým tehdejší společnost vyjadřovala svou svéhlavost a zároveň za ukázkou každodenního vyrovnávání se s diktaturou (2008:22). V zatím poslední kolektivní monografii *Vom Autor zur Zensurakte: Abenteuer im Leseland DDR* (2013) je také informačně velmi cenná kapitola Christine Hornové, bývalé zaměstnankyně východoněmeckého ministerstva kultury zodpovědné za úsek soudobé tuzemské literatury kontrolující (ne)závadnost manuskriptů. Hornová v ní popisuje procesy schvalování tematických nakladatelských plánů a proces vydávání povolení k tisku, přičemž čtenáře seznamuje s nařízeními a normami, které se často šířily pouze ústně. Koncem 90. let publikoval německý historik Stefan Wolle monografii soustředující se na dějiny NDR knihu s názvem *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989* (1998). Dílo je přínosné zejména svým spojením politických dějin a dějin všedního dne, i když na rozdíl od výše jmenovaných publikací postrádá prameny v podobě orální historie. Z novějších souhrnných prací stojí za pozornost dílo profesora literární teorie Dietricha Löfflera *Buch und Lesen in der DDR* (2011), který se ve své monografii obsáhle zabývá sociologií literatury v NDR.

5.1. Historie nakladatelství Volk und Welt

Od roku 1971 až do počátku 90. let působilo v NDR celkem 78 nakladatelství, z toho 16 beletristických (Rumland 1993:11). V porovnání se zhruba stejně velkým Československem, co se počtu obyvatel týče, se jedná o téměř dvojnásobný počet.¹⁷

Největším z nich bylo Aufbau-Verlag, založené v roce 1945 Kulturním svazem pro obnovu Německa. Vedle současné německé literatury vydávalo především díla z 19. století, čili období, které dnes můžeme označit za německé kulturní dědictví. Druhým největším beletristickým nakladatelstvím bylo právě Volk und Welt.

Volk und Welt upíralo svou pozornost výhradně na soudobou literární tvorbu. Založil jej roku 1947 Michael Tschesno-Hell jako společnost s ručením omezeným. Podle původní koncepce se mělo soustředit na německou antifašistickou literaturu a sovětskou beletrii, a to díky licenci udělenou Sovětskou vojenskou správou v Německu jakožto hlavním rozhodovacím orgánem v sovětské okupační zóně.

V roce 1964 proběhlo v rámci restrukturalizace východoněmeckého nakladatelského systému připojení nakladatelství Kultur und Fortschritt, které patřilo Společnosti pro Německo-Sovětské přátelství a dle určení ministerstva kultury vydávalo především překlady

¹⁷ V roce 1989 bylo v ČSSR registrováno 45 nakladatelských domů (Šimeček 2014:402).

sovětské beletrie. Tyto změny podnítila Hlavní správa nakladatelství a knihkupectví (*Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, dále jen HV) náležející pod ministerstvo kultury, tedy velmin zjednodušeně řečeno hlavní cenzurní úřad NDR. Cílem těchto strukturních změn bylo vytvořit přísně sloučit více činností pod střechou jedné instituce. Tím vzniklo, jak shrnuje Barcková et al. (2003:16) nikoliv monopolní, ale tzv. vůdčí nakladatelství, které mělo hlavní slovo v oblasti vydávání literatury jak ze Sovětského svazu, tak z kapitalistické ciziny. Na rozdíl od všech dalších nakladatelství v NDR, mělo de facto na starostí veškerou světovou literaturu. A také se jí snažilo svým čtenářům v co nejširším a nejpestřejším spektru představit.

Jedna z důležitých podmínek, která toto umožňovala, byla ekonomického charakteru. Nakladatelství disponovalo většinou deviz na licenční poplatky. A ačkoliv i těch nebylo zdaleka tolik, kolik by si nakladatelství přálo, přesto to byl důležitý předpoklad pro přístup k západní literatuře, jak ještě zmíním později.

To ovšem neznamená, že by nepodléhalo cenzuře, naopak. Podléhalo přímé kontrole stranických orgánů, která ovšem paradoxně zároveň umožňovala relativní volnost nakladatelské politiky, jak ukážu později. Nakladatelství bylo vlastnictvím SED a ideologicky jej řídila Hlavní správa nakladatelství a knihkupectví východoněmeckého Ministerstva kultury, což podle Siefrieda Lokatise „nebylo v nakladatelství příliš cítit“. Podle něj, v něm „panovala na tehdejší politický systém netypická tolerance a otevřenost. Lektori měli přístup ke všem knihám a těšili se, i když ne všichni stejnou měrou, z velké svobody cestování a přístupu k informacím. (...) Knihy nabourávající reálně-socialistický kánon se mohly vydávat jen díky tomu, že nakladatelství bylo integrální součástí kontrolního systému a výběrem vhodných titulů, stejně jako jejich redakčním zpracováním neslo hlavní tíhu běžné cenzurní práce“ (in Barck et al. 2003:22). Na druhou stranu se ale těšilo velké důvěře strany, díky své všeobecně uznávané funkci zodpovědného dozorce nad literaturou. Můžeme tedy hovořit o tom, že se jedná o klasický případ autocenzury, ale nebyla by to úplně pravda. Výběr knih se sice řídil předjímáním toho, co bude pro cenzuru akceptovatelné, a co nikoliv, zároveň tu ale byly snahy – jako i v případě Karla-Heinze Jähna – posunout a rozšířit rámec akceptovatelného. Nakladatelství se nevyhýbalo ani ožehavým projektům, ale vždy pro ně hledalo nějaká kompromisní řešení. Jakými konkrétními způsoby, o tom bude pojednáno níže.

Pro ilustraci, jak toto posouvání hranic možného vypadalo, uvedu několik autorů, jejichž vydání nebylo zpočátku v NDR myslitelné, a které přeci jen po několikaletém boji vyšly: Gottfried Benn, Michail Bulgakow, Italo Calvino, Albert Camus, Elias Canetti, Friedrich Dürrenmatt, Sigmund Freud, Max Frisch, Günter Grass, Bohumil Hrabal, James

Joyce, Franz Kafka, Robert Musil, Vladimir Nabokov, Georg Orwell nebo Ezra Pound. Zkrátka všichni autoři, jejichž tvorba nerespektovala nároky „socialistického realismu“. Na dlouhotrvající odpor naráželi také autoři literární moderny, kteří v NDR platili za „dekadenty“, psychoanalýza Sigmunda Freuda byla tabuizovaná. A Bohumil Hrabal, na nějž mělo dlouhou dobu opci Aufbau-Verlag, byl rovněž zapovězený jednak pro své politické postoje, a jednak kvůli vulgaritě a údajně pokleslé estetice svých próz. Přesto se nakonec všichni tito autoři k východoněmeckým čtenářům dostali.

5.2. Centrální plánování a rozhodovací procesy

Centrální plánování fakticky znamenalo, že nakladatelství mělo přesně daný roční rozpočet, jehož zdrojem byly celkové příjmy východoněmecké ekonomiky. Přerozdělování a konkrétní výše se odvíjely od ekonomického vývoje v předešlém roce a vývoje stranické politiky, resp. jejích priorit. Tento mechanismus ročního přerozdělování finančních prostředků omezoval nakladatele v dlouhodobém plánování a, jak poznamenává Thomson-Wohlgemuthová, (2009:72), měl ideologický podtext, neboť možnost dlouhodobě plánovat by znamenala také větší svobodu, možnost realizovat nezávislé projekty a nepodřízovat se tolik „společensky zodpovědným“ rozhodnutím.

Mezi lety 1947 až 1989 vydalo nakladatelství celkem 3334 titulů dohromady 1800 autorů. V 80. letech se roční produkce pohybovala v průměru alespoň nad stovkou titulů ročně, polovina z nich náležela do literatury zemí sovětského bloku. Za mnohými z nich stál dlouhý rozhodovací proces, rozdílné strategie zajišťující úspěch projektu, a rozdílné motivace, proč právě tento titul a ne jiný. Rekonstruovat dnes cesty vedoucí k rozhodnutí vydat ten či onen konkrétní titul, je fakticky nemožné, neboť jsou velmi různorodé. Jisté je, že v NDR, jakožto ve státě řízeném modelem socialistického centrálního plánování, existovaly dlouhodobé pětileté plány i v oblasti ediční politiky. Sestavovaly se na základě kulturně-politických usnesení ústředního výboru SED a do jednotlivých nakladatelství se implementovaly formou direktiv vydávaných Hlavní správou nakladatelství a knihkupectví. Ve státním systému se jednalo o orgán nebývalého významu, jemuž přímo podléhala veškerá nakladatelství. Jejimi hlavními úkoly bylo koordinovat a centrálně plánovat program, produkci a finance nakladatelství. Řídila také vztahy s polygrafickým průmyslem a knižní export. V hierarchii pod ní byla Kancelář na ochranu autorského práva (*Büro für Urheberrechte*), jež měla na starosti prodej a nákup licencí z a do zahraničí. Hlavní správa

byla de facto výkonnou mocí kulturní politiky SED. Jednalo se o neuralgický bod, jehož případná (dis)funkčnost měla vliv na celkovou podobu cenzury.

Plány vznikající na HV měly od počátku stanovit směr ediční politiky, tematické oblasti a hlavní tituly. Hlavní správa měla k dispozici jako poradní orgán tzv. pracovní skupiny pro literaturu (*Literaturarbeitsgemeinschaften*, dále jen LAG) založené v roce 1958. Podle vzpomínek Karla-Heinza Jähna se setkání odborníků se v rámci LAGu konalo každoročně a průběh jednání měl přesně danou strukturu. O každé tematické oblasti se jednalo předem stanovenou dobu. Přítomni byli zástupci nakladatelství Aufbau Verlag, Neues Leben, Kinderbuch Verlag a Reclam Leipzig a VW. Jednání LAGu probíhala ve spolupráci s berlínskou Humboldtovou univerzitou. Tato platforma představovala praktický výsledek prosazení principu „stranické“ literární politiky, kde mohla nakladatelství vlastněná stranou hájit a prosazovat své zájmy, jako vedlejší efekt byla ale podrobena ideologické ofenzivě. Setkání pracovní skupiny lze chápat jako snahu strany vykonávat kulturně-politické řízení a kontrolu knižní produkce a spolupráce s akademickým prostředím mohla snad tomuto dozoru dodat punc vědeckosti a nezávislosti.

Plán, který z tohoto rozhodovacího procesu vzešel, byl závazný a musela jej schválit hlavní správa. Dlouhodobý plán bylo možné upřesnit a dále doplnit o tituly, které vyšly v daném roce. Ale i ty bylo potřeba předat HV ke schválení. Počátkem 60. let bylo potřeba, aby byla kniha nejen politicky „neškodná“, nebo akceptovatelná, musela být také „užitečná“ (Barck 2003:144). Kritéria pro určování *akceptovatelného* a *užitečného* se v průběhu času proměňovala (srov. kapitola 4), a proto museli lektori při výběru knih dostatečně pružně reagovat a umět se přizpůsobit nastalé situaci (Barck 2003:148). Veškerá tato rozhodnutí byla pro nakladatelství naprosto závazná. Podle stejného vzoru probíhalo i plánování ekonomické.

Na základě těchto plánů pak HV přidělovala kontingenty papíru, kterých ovšem nikdy nebylo dostatek. Tatáž praxe probíhala rovněž v Československu pod dohledem Odboru knižní kultury ministerstva kultury ČSR (viz kapitola 6). HV používala této pravomoci jako další restriktivní opatření, neboť jí dávalo šanci fakticky ovlivnit vydání či nevydání některých titulů.

5.2.1. Regulace přístupu zahraniční literatury na trh NDR

SED měla v rukou ale ještě jeden nástroj, jímž mohla regulovat množství, popř. i druh překládané literatury. Skrze berlínskou Kancelář pro autorská práva obchodovala s licencemi. Vidíme, že již podruhé vstupují do hry licenční poplatky jako důležitý hybatel na poli kultury. Poprvé jsem se o nich zmiňovala v kapitole věnované bilaterálním vztahům.

A to v souvislosti s angažmá československé ambasády v oblasti podpory československého filmu v NDR, za níž stál nemalý profit z licenčních poplatků.

Obecně byl obchod s licenčními poplatky, a to především se Západem, velmi podporován, neboť přinášel do NDR tolik potřebné devizy. Obvyklou praxi popisuje Rumlandová takto: „Především na poli dětských knih a knih o umění bylo množství koprodukcí. V jejich rámci byl kniha určená západnímu partnerovi většinou vytištěná v NDR a pod jménem toho, kdo licenci přijal, poslána do Spolkové republiky. Jméno východoněmeckého nakladatelství, které licenci poskytlo, bylo uvedeno pouze v tiráži.“ (1993:25). Kultura měla v tehdejší východní bloku nejen svou ideologickou hodnotu, ale i zcela konkrétní nominální, kterou rozhodně nelze v bilaterálních vztazích, o nichž pojednává tato práce, podceňovat.

Její protějškem v Československu byla DILIA. Pokud DILIA neschválila vydání knihy, resp. odmítla prodat autorská práva, nebylo možné v zahraničí titul legálně vydat. Mohli bychom tak skoro mluvit o formě následné cenzury, která tímto způsobem fungovala na obou stranách hranice. Situace ve východním Německu byla taková, že tamější kancelář spravující autorská práva ani nemusela k přímým zásahům sahat. Stačilo, aby nakladatelství nedostalo v systému přerozdělování peněz dostatek prostředků na nákup zahraničních práv, což ho mělo odříznout od západního knižního trhu. Doprošování se o devizy na nákup licencí vedlo prakticky k tomu, že ani VW, ani žádné jiné nakladatelství v NDR nebylo schopno nabídnout skutečně reprezentativní výběr z moderní světové literatury (2003:100).

5.2.2. Zisky a ilegální kapitál

Nakladatelé si přesto našli způsob, jak vytvářet kapitál. Jen pro ilustraci jaké výše tyto zisky VW dosahovaly, uvádím několik údajů za rok 1988, kdy bylo vydáno 123 titulů, 83 z nich bylo vydáno poprvé, 40 tvořily dotisky. Obrat dosáhl výše 20,1 milionu východoněmeckých marek a zisk obnášel 2,6 milionu marek. (Links 2009:254–255), v přepočtu asi 0,65 milionu eur. Avšak nahospodařený zisk se musel teoreticky odvádět na HV, odkud dále putoval do hlavní pokladny SED. Na zvláštní konto HV se odváděly také licenční poplatky za každou knihu, od níž bylo nelegálně vytištěno více kusů, než bylo smluvně domluveno, pokud byla ovšem taková praktika odhalena. Jednalo se o tzv. plusový náklad (*Plusauflage*). Cílem bylo zajistit si pomocí takto získaného kapitálu lepší přístup k západní literatuře. V průběhu let se tato částka za neoficiální honoráře vyšplhala na zhruba 10 milionů německým marek, (Links 2009:255) což v přepočtu činí asi 2,5 milionu eur. Podle Siegrieda Lokatise by se jinak běžný, nepriviligovaný východoněmecký čtenář k západní literatuře vůbec nedostal, neboť

devizy poskytnuté Úřadem pro autorská práva by výtisky sotva stačily pro knihovny, důstojníky Národní lidové armády a některé funkcionáře. (Barck 2003:24)

5.3. Cenzura

Pojem cenzura byl ve východním Německu tabuizován a místo něj se používaly eufemismy jako zhotovování odborných posudků (*Begutachtungen*) a proces schvalování tisku (*Druckgenehmigungsverfahren*) (Thomson-Wohlgemuth 2009:97), který měl zajišťovat, že se vydá pouze literatura vhodná pro socialistickou společnost. Tyto procesy a postupy měla v kompetenci již výše zmíněná Hlavní správa nakladatelství a knihkupectví. Jak upozorňuje Jäger 1993:30), její funkci oficiálně nemělo být zakazování knih, ale pouze případně vyhnout se jejich vydání. Širší pojetí úkolů HV a jeho poslání potvrzují také sami pamětníci, jako např. Christiane Hornová, bývalá zaměstnankyně HV zodpovědná za pročitání manuskriptů soudobé německé prózy. Hornová vysvětluje (in Lokatis et al. 2013: 13), že její práce na Hlavní správě nakladatelství a knihkupectví se nedá jednoduše popsat jako cenzura, ale spíše dozor nad literárním provozem, neboť v sobě zahrnovala celou řadu dalších úkolů včetně mimo jiné podpory kultury a umění.

V rámci tohoto cenzurního systému vznikaly posudky, jejichž cílem bylo podporovat literaturu respektující principy a zákony NDR a naopak zabraňovat vydávání „škodlivých“ knih (Thomson-Wohlgemuth 2009:97) v souladu s nařízeními východoněmeckého ministerstva kultury. V jednom z těchto klíčových nařízení z konce 50. let, které se věnovalo podmínkám schvalování tisku a rozmnožování tiskovin (*Anordnung über das Genehmigungsverfahren für Herstellung von Druck- und Vervielfältigungserzeugnissen*) byl jasně definován charakter knih, které nesměly být v NDR publikovány. Jednalo o díla, jež mimo jiné neschvalovala budování socialismu v NDR, stavěla se proti principům proletářského internacionalismu a jednotě socialistického tábora, díla odporující humanismu a zavrhuje principy marxismu-leninismu nebo díla, která jsou proti zachování míru (podle Thomson-Wohlgemuthové, 2009:98).

Výše jsem zjednodušeně označila HV za hlavní cenzurní úřad, nyní bych to ráda poupravila a zpřesnila. V případě NDR se spíše jednalo o rozptýlenou cenzurní soustavu (srov. Wögerbauer et al. 2015). Východoněmecká cenzura zdaleka nezahrnovala pouze činnost Hlavní správy nakladatelství a knihkupectví, ale probíhala ve spolupráci s jednotlivými nakladatelstvími. Za ideologický a umělecký obsah knih, stejně tak jako za činnost celého svého podniku, byli zodpovědní ředitelé nakladatelství. Rovněž Barcová et al.

(1998:232) konstatuje, že hlavní část cenzura probíhala ve skutečnosti v nakladatelstvích. Na první pohled by se mohlo zdát, že proces schvalování textů byl nadbytečný – ostatně v NDR došlo v 50., 60. i počátkem 70. let k několika neúspěšným pokusům proces povolení tisku zrušit –, avšak SED nakladatelům nedůvěřovala a nechtěla vydávání knih ponechat zcela v jejich rukách (Thomson-Wohlgemut 2009:100).

5.3.1. Žádost o povolení k tisku

Poslední krok před tím, než mohl být text odeslán do tiskárny, bylo podání žádosti o povolení tisku na HV.¹⁸ Jako názorný příklad zde využiju žádost o schválení tisku Hrabalovy knihy *Postřižiny* z roku 1982 (DR1/2380) a stručně popíšu její základní součásti. Žádost byla vytištěna na papíru formátu A3 přeloženém napůl. Na přední stránce se nacházel formulář se základními údaji o knize, který je k nahlédnutí v příloze č. 2. Horní část formuláře obsahovala základní informace o knize, nakladateli původního díla a zamýšleného překladu, výchozí jazyk a jméno překladatele, popř. ilustrátora, event. edice, do níž má být kniha zařazena.

Ve střední části se nacházely technické informace, jako např. o kolikáté vydání se jedná, počet stran, druh vazby, konec tisku a začátek distribuce nebo fixní cena knihy. Byla zde uvedena také výše nákladu, což je z hlediska regulace východoněmeckého knižního trhu velmi zajímavý údaj. Jak již bylo řečeno dříve, přidělování papíru byl v NDR jeden z nástrojů institucionalizované cenzury. Zároveň se mohlo jednat o způsob, jak oficiálně deklarovat podporu knihám, jimž režim z ideologických důvodů přikládal velký význam. Jen pro upřesnění uvádím, že zatímco v Československu bylo možné získat tuto informaci v tiráži knih, v NDR se do těchto nakladatelských peritextů (viz kapitola 6) neuváděla. Hrabalova próza měla vyjít v nákladu 20 000 výtisků (viz Příloha 2.), což představovalo v případě české literatury průměrný počet. Pro srovnání ale uvádím i další data. U autorů jako J. Kozák, J. Kostrhun, Z. Pluhař nebo B. Říha, kteří byli v Československu považováni za tzv. angažované a patřili k protěžovaným spisovatelům, byla všechna díla vydána v nákladech nižších (zpravidla 10 a 12 tisíc kusů). Naopak rekordní náklady dosahující 30 000 výtisků a v opakovaných vydáních zaznamenalo několik knih detektivních povídek a další odpočinkové prózy Jiřího Marka.

Z hlediska dalšího osudu knihy byla nejdůležitější část spodní vyhrazená stanovisku cenzora. V levém horním rohu tabulky (viz Příloha 2.) se nacházela kolonka pro datum, kdy byla žádost na HV zaevidována. V prostředním sloupci dole (kolonka nadepsaná „DG erteil“,

¹⁸ Jedná se o již dříve jmenovaný proces s německým názvem *Druckgenehmigungsverfahren*.

čili povolení k tisku uděluje) najdeme podpis cenzora a datum schválení. Jen upřesňuji, že během výzkumu jsem nenarazila na žádost, která by byla zamítnuta.

Jakmile byla kniha schválena cenzorem a na žádosti se objevily veškeré formální náležitosti (zejména podpis cenzora a číslo povolení k tisku), mohl být text odeslán do tiskárny.

Výše jsem popsala základní ekonomické parametry procesu schvalování. Informace o ideologickém aspektu schvalování je možné získat z dalších součástí žádosti. Ke každé z nich muselo být totiž přiložené zpravidla několikastránkové odůvodnění nakladatele, proč by měla být kniha vytištěna. V případě české literatury je autorem všech těchto nakladatelských posudků redaktor a často i překladatel v jedné osobě, Karl-Heinz Jähn. Doplnuji, že u schválených knih se tyto posudky určené cenzorovi neliší od posudků interních vypracovávaných pro vnitřní potřeby nakladatelství. Dá se předpokládat, že důvody byly ryze praktické. Jähn tak zřejmě činil ze snahy ušetřit čas a nezdvajovat práci. Thomson-Wohlgemuthová, která se zabývala překládání dětských knih ze Západu a jejich vydáváním v NDR, uvádí, že častou součástí posudků byly biografické údaje autora a jeho postoj k socialismu (srov. 2009:104). Naopak posudky na českou literaturu jsou výrazně apolitické a to i autorů, kteří např. nesměly být v Československu po určitou dobu vydáváni, nebo jejich jednotlivá díla se objevila na indexu (srov. kapitola 6). Jähn naopak v posudcích enormně vyzdvihoval estetickou stránku próz, uváděl je, někdy i do vykonstruovaných souvislostí, s českou literární tradicí a vyzdvihoval jejich humanismus a univerzální lidské hodnoty (podrobněji viz kapitola 6). Jak ale vyplývá z výše popsaného, ústřední roli v procesu schvalování sehrával nakladatel, který se snažil prezentovat v souladu s ideologickými požadavky a předjímat případné výtky cenzorů. Na základě těchto úvah pak byly v posudcích upozaďovány nebo zmírňovány některé problematické prvky, anpř. erotiku. V posudku z roku 1989 na Hrabalův román *Obsluhoval jsem anglického krále* se sice píše, že je to sice „eroticky nejotevřenější kniha“ české poválečné literatury, ale prý toto téma doposud vždy zpracovával „decentně“ (DR1/2395).

Jiný poznatek Thomson-Wohlgemuthové ovšem platí i pro českou literaturu. S postupujícím časem, a zejména ve druhé polovině 80. let se posudky postupně zkracují, což si autorka vysvětluje oficiálně deklarovaným koncem budování socialismu v 70. letech a následným oprostěním literatury od její rigidní vzdělávací role a naopak příklonu k větší liberalizaci (2009:106). Najdou se ale i výjimky, jako již výše zmíněný posudek na Hrabalův román *Obsluhoval jsem anglického krále*, jež má šest stran.

K žádosti o povolení k tisku byl přiložený také samotný manuskript.

5.4. Pozice redaktora

Návrhy titulů, jež by měly být v daném roce vydány a o nichž se později vedly diskuse a sváděly boje na LAGu, pocházely od jednotlivých redaktorů. Každé redaktorské oddělení, neboli lektorát, měl přesně daný počet titulů, který mohl ročně vydat a většinou také poměrem stanovený počet knih, které v rámci lektorátu připadly na jednotlivé země. Československou literaturu měl na starost lektorát číslo II, který se dále věnoval i polské, maďarské, rumunské, bulharské a jugoslávské literatuře. Pak následovaly až asijské země, ovšem v minimálním zastoupení, například z Koreje byla vydána pouze jedna jediná kniha. Podle vzpomínek redaktorky Barbary Antkowiak připadlo ročně nejvíce titulů Polsku. Což byl vedle Sovětského svazu nejdůležitější spojenec, ačkoliv ani tento vztah se neobešel bez politických třenic (2003:92). Vidíme tedy, jak se ideologické a zahraničně-politické priority otiskují do politiky nakladatelské. Druhé místo ČSSR tedy není nahodilé, stejně tak neodpovídá pouze pořadí vzhledem k počtu obyvatel, ale je odrazem určitých kulturně-politických priorit (srov. kapitola 3).

Redaktoři VW se snažili být stále informováni o aktuálním dění v příslušné zemi. Z korespondence mezi Jähnem a některými českými autory (srov. kapitola 3) vyplývá, že Jähn jezdil do Prahy několikrát do roka, a snažil se osobně setkávat s autory známými i poznávat nové. Jednou do roka se do Prahy vypravoval jako oficiální host nakladatelství (např. Československého spisovatele), kde mu byly předány knižní tipy.

V dalším kroku redaktor knihy přečetl a napsal na ně nejprve interní posudky. Tyto paratexty Předběžný výběr proběhl v nakladatelství, konečně slovo pak padlo na setkání LAGu, resp. na HV, jak bylo již popsáno výše.

V duchu translátologických východisek této práce představme alespoň stručně oba hlavní „přepisovatele“ (srov. kapitola 2) resp. aktéry, díky nimž mohla být ve Volk und Welt realizována většina překladů české beletrie do němčiny.

5.4.1. Karl-Heinz Jähn (nar. 1932)

Narozen ve městě Gumbin v bývalém Východním Prusku, odkud musel v roce 1944 kvůli bombardování uprchnout do Meklenburska. V Berlíně na Humboldtově Univerzitě vystudoval slavistiku a bohemistiku. Působil v NDR jako redaktor nejprve pro nakladatelství Neues Leben a pak Volk und Welt. Do Československa zavítal poprvé až koncem 50. let v rámci

služební cesty v pozici redaktora nakladatelství Volk und Welt.¹⁹ Od šedesátých let rovněž překládal z češtiny, slovenštiny a ruštiny do němčiny. K jeho nejdůležitějším překladům se řadí díla Bohumila Hrabala, Pavla Kohouta, Ludvíka Vaculíka, Josefa Škvoreckého, Karla Čapka nebo Daniely Fischerové. V roce 1984 obdržel Cenu Vítězslava Nezvala udělovanou zahraničním bohemistům a překladatelům. Roku 1997 byl za svou překladatelskou činnost vyznamenán Cenou Paula Celana, již uděluje Německý literární fond za výjimečné překladatelské výkony.

5.4.2. *Gustav Just (1921-2011)*

Narozen v sudetoněmecké obci Rýnovice, která je dnes součástí Jablonce nad Nisou, vyrůstal v bilingvním prostředí. V roce 1938 vstoupil do organizace Hitlerjugend. Od skončení války až do roku 1948 působil jako učitel, později se stal politickým funkcionářem SED a generálním tajemníkem východoněmeckého svazu spisovatelů. Pracoval také jako šéfredaktor týdeníku Sonntag vydávaného Kulturním svazem NDR. V roce 1957 byl odsouzen ke čtyřem letům vězení v politickém procesu proti Waltru Jankovi, s nímž měl údajně plánovat tajný přesun „kontrarevolucionáře“ Georga Lukáče z Budapešti do Berlína. Od počátku 60. let se živil jako spisovatel a překladatel z češtiny a slovenštiny na volné noze. Po roce 1989 byl opět politicky činný. Založil jednu krajských buněk Sociálně demokratické strany Německa (SPD). Po roce 1990 krátce zastával funkci prozatímního předsedy zemského sněmu v Braniborsku, než složil mandát kvůli podezření z podílu na nacistických zločinech. Z češtiny do němčiny převedl mimo jiné díla Karla Čapka, Jaroslava Haška, Vladimíra Párala, Eduarda Petičky nebo Vladislava Vančury. Za své překladatelské dovednosti byl roku 1998 vyznamenán cenou Johanna Heinricha Voße udělovanou každoročně Německou akademií pro jazyk a literaturu.²⁰

Jak už jsem uvedla dříve, působí uvnitř literárního systému, zatímco instance moci, tedy patron, působí na systém zvenčí. Lefevere zahrnul nakladatele do skupiny působící vně. Jak ale upozorňuje Thomson-Wohlgemuthová (2009:121), pokud toto tvrzení aplikujeme na situaci v NDR, skutečná pozice nakladatele modelu neodpovídá. Sice platí, že východoněmečtí nakladatelé na jednu stranu pomáhali, na druhou ale i zabraňovali čtení, psaní a přepisování literatury (srov. Lefevere in Hermans 1985:227). Nicméně Thomson-

¹⁹ Na své dojmy z první cesty do Prahy a setkání s Bohumilem Hrabalem vzpomínal v rozhovoru pro deník *Prager Zeitung* (2012).

²⁰ Pro podrobnější zpracování jeho života viz autobiografické dílo: Just (2001).

Wohlgemuthová (2009:121) ukazuje, nakladatelé ve skutečnosti jednali zevnitř literárního systému, a jejich jednání bylo autonomní jen částečně, ale částečně podléhalo vlivu SED. Nakladatelé – a platí i pro nakladatelství Volk und Welt – podle autorky nebyly součástí patrona stojícího vně systému, patron byl naopak situován nad nimi jako vyšší autorita. Doplňuji, že tato autorita řídila nakladatele skrze kulturní politiku a systém centrálního řízení a plánování. Thomson-Wohlgemuth dále navrhuje (2009:122) posunout v případě východního Německa pozici nakladatelů blíže k překladatelům a tím poupravit Lefeverův model. K tomuto návrhu se rovněž přikláním. Další návrh Thomson-Wohlgemuthové na úpravu Lefeverova modelu, a sice aby byli překladatelé nově označováni na „přepisovatele textu“ (*rewriters of texts*) a nakladatelé na „přepisovatele literatury“ (*rewriters of literature*) (2009:122) mohu také do určité míry přijmout. Upozorňuji ovšem na fakt, že v rámci výzkumu v mnoha případech splývala postava překladatele a redaktora, který byl s největší pravděpodobností autorem všech paratextů (viz kapitola 6), jež měly pomoci adaptovat překládaná díla na ideologii a poetickou normu NDR. Abych mohla jednoznačné stanovisko k novému označování nakladatelů a překladatelů, musela bych vědět, zda nakladatel pouze schvalovat nebo i sám zasahoval do paratextů vytvořených Karlem-Heinzem Jähnem.

Výzkumná premisa, že tituly autorů, kteří byli v Československo považováni za tzv. angažované a/nebo v NDR patřili ke kánonu české literatury zcela odpovídající požadavkům socialistického realismu, budou více podporovány např. formou většího nákladu, se nepotvrdila. Naopak se ukázalo, prózy těchto autorů vycházely spíše v podprůměrném nákladu a zpravidla pouze v jednom vydání. Až v trojnásobně vyšších nákladech vycházela díla odpočinkové prózy Jiřího Marka.

6. Korpus překladů z češtiny vydaných nakladatelstvím Volk und Welt a jejich vybrané paratexty

6.1. Korpus překladů a jeho neveřejné paratexty

V bývalém východním Německu působilo 78 nakladatelství licencovaných ministerstvem kultury. Prozaická díla česky píšících spisovatelů vydalo během zkoumaného období devět z nich. Nejvíce titulů, konkrétně plná polovina (39) byla přeložena v berlínském nakladatelství Volk und Welt. Nakladatelství Das Neue Berlin vydalo 15 překladů a devět dalších vyšlo rovněž v berlínském nakladatelství Neues Leben. Vzhledem ke kvantitě, kvalitě a žánrové pestrosti přeložených titulů českých próz jsem se rozhodla zabývat se výhradně knihami vydanými ve Volk und Welt. Do seznamu těchto 39 titulů (viz Příloha 1) byla zahrnuta pouze první vydání knih, vynechala jsem pouze několik málo případů, kdy již vydané prózy (typicky např. Hrabalovy nebo Markovy povídky) vyšly v novém souborném vydání.

Korpus překladů, s nimiž jsem během svého bádání pracovala, vznikl s využitím těchto zdrojů:

1. *Druckgenehmigungsvorgänge* (procesy povolování tisku) v Německém spolkovém archivu,²¹
2. *Bibliographische Blätter – Literatur aus den europäischen sozialistischen Ländern* v archivu nakladatelství Volk und Welt,²²
3. UNESCO's Index Translationum (1970–2010),
4. Katalog německé národní knihovny Staatsbibliothek zu Berlin,
5. Katalog Národní knihovny České republiky.

Porovnání bibliografických soupisů vydaných knih mezi Odeonem a Nakladatelstvím Volk und Welt (dále jen VW) ukazuje velké disproporce nejen v počtu realizovaných překladů mezi českou a německou literaturou, ale také odlišnou ediční politiku. Odeon v normalizačním dvacetiletí vydal přes 70 překladů z němčiny, nakladatelství VW připravilo ve stejném období necelých 40 překladů z češtiny. Tento nepoměr je vzhledem k odlišné velikosti srovnávaných zemí a jejich literárního trhu pochopitelný. Ovšem zatímco v případě překladů do češtiny se jedná téměř výhradně o autory, kteří dnes reprezentují německý

²¹ viz Archivní prameny v seznamu použité literatury.

²² Ibid.

literární kánon,²³ opačným směrem se překládala nejnovější česká literatura, v některých případech jen s jednoletým či dvouletým odstupem od vydání originálu. Naopak Odeon nechal přeložit více než dvacet titulů soudobých autorů z obou částí rozděleného Německa.

Téměř dvojnásobný počet těchto autorů ve výčtu tvořili východoněmečtí spisovatelé. Mezi nimi najdeme nejčastěji jméno Güntera de Bruyna, spisovatele na volné noze a funkcionáře oficiálních východoněmeckého spisovatelských organizací, který ovšem počátkem 80. let neváhal nahlas kritizovat politiku NDR. Dalšími jmény, která se objevují více než jednou, jsou Christa Wolfová a Hermann Kant, někdejší vysoký funkcionář, jenž je považován za jednoho z nejvýznamnějších a nejznámějších spisovatelů NDR. V některých případech šlo o žijící autory, jejich díla byla však publikovaná s více než desetiletým odstupem (např. próza východoněmeckého spisovatele Bruna Apitze *Nackt unter Wölfen* 1958, česky *Nahý mezi vlky* 1977). Téměř tři čtvrtiny překladů ovšem tvoří díla klasiků německé literatury, jako jsou bratři Mannové, Lion Feuchtwanger či Erich Maria Remarque. Podobnou markantní podporu literárního kánonu v 70. a 80. na východoněmecké straně v nakladatelství VW nenajdeme. Česká „klasika“ byla v NDR hojně vydávána v předchozích letech a její případné dotiskování se příliš neslučovalo s poměrně progresivní nakladatelskou politikou VW, jejímž cílem bylo přinášet čtenářům nejnovější světovou literaturu.

Následující odstavce blíže popisují díla vybraná ve VW pro východoněmecký trh, dávají je do kontextu vývoje československé literatury a s využitím vybraných paratextů naznačují nakladatelské strategie u problematických autorů, popř. knih. Doplňuji, že se soustředím především na díla tehdy žijících autorů.

Ve druhém plánu tento přehled poskytuje představu o neoficiálním seznamu nevhodné literatury, který lze sestavit s ohledem na to, co přeloženo nebylo, i když o skutečných motivacích o nepřeložení se lze jen dohadovat. Žádný oficiální seznam „závadné“ literatury v NDR totiž na rozdíl od Československa neexistoval, přesněji o jeho existenci neexistují svědectví (srov. např. Barck et al. 2008). Rozhodnutí, co přeložit a co ne, se řídila citem, intuicí a politickou situací. V případě žijících spisovatelů se vše odvíjelo od jejich (proti)režimních postojů a vůle spolupracovat, nebo přinejmenším nebýt nepohodlný. Hranice mezi povolením a zákazem publikovat se dala překročit oběma směry.

V této kapitole používám terminologii Gérard Genetta, který paratexty dělí z hlediska jejich umístění na peritexty a epitexty (1997b:5) a z hlediska adresáta příjemce (pragmatické hledisko) navrhuje rozlišovat paratexty např. na veřejné a soukromé (1997b:8–9). Během

²³ Srov. např. Heydebrand (1998) nebo Reich-Ranicki (2002, 2003).

výzkumu jsem se setkávala s paratexty, které nebyly určené veřejnosti, ale ani neměly soukromý charakter. Jednalo se o nakladatelské posudky odesílané cenzorovy coby součást žádosti o povolení tisku. Navrhuji proto zavést označení veřejné paratexty (tj. takové, které si bude moct přečíst široká veřejnost) a neveřejné paratexty, k nimž se tehdejší veřejnost nemohla dostat, a byly určené cenzorům.

6.1.1. Návraty mezi oficiálně vydávané spisovatele

Známým případem spisovatelů navrátilivších se mezi oficiálně vydávané autory byl Bohumil Hrabal, jemuž bylo v první polovině 70. let v Československu zakázáno publikovat. Zákaz byl zrušen až v roce 1975 po Hrabalově veřejném manifestu loajality k vládnoucí straně. Knihy autora s nálepkou vulgárního spisovatele spodiny, východoněmeckou propagandou označovaného doslova za „Kloaken-Dichter“ (Lokatis 2003:289) mohly v NDR vyjít až v 80. letech. V posudcích na Hrabalova díla můžeme navíc pozorovat zajímavý posun ve proticenzurních strategiích, konkrétně v jakém kontextu tohoto spisovatele redaktor Karl-Heinz Jähn prezentoval úřadům zodpovědným za předběžnou cenzuru. Pro srovnání uvádím posudek ze závěru 60. let na povídky ze souboru *Smrt pana Baltisbergera* (německy *Der Tod Herrn Baltisberger*), který ve Volk und Welt vyšel už v roce 1970. Jähn v nich výběr povídek k překladu odůvodňuje na základě toho, že jejich postavy jsou „přímými příbuznými s *Dobrym vojákem Švejkem* a pestrou společností z *Rozmarného léta* Vladimíra Vančury“ (DR1/2619). Jähn Hrabala představuje jako autora přímo navazující na „tradici, jejíž počátky najdeme v české literatuře už u Jana Nerudy, a kterou dále rozvíjí Hašek, Poláček, Bass a Karel Čapek“ (l.c.). O dvě dekády později bude Jähn tento svůj výrok o Hrabalovi ve změněných podmínkách revidovat.

Podstatně komplikovanější cestu do východoněmeckých knihkupectví měla kniha *Obsluhoval jsem anglického krále*. Jähn na ni napsal interní posudek v roce 1983, tedy rok po jejím neoficiálním vydání v Jazzpetitu, v příloze časopisu pražského jazzového klubu. Autorovi vytýká příliš explicitní milostné scény, přehnanou idealizaci předmnichovských Čech v porovnání s poválečnými léty a nedokonale vysvětlenou kolaboraci hlavního hrdiny s nacisty. V závěru dokonce zlehka varuje před oficiálním vydáním v Československu (AdK 2619). Vydání německého překladu ve VW se podařilo schválit až v roce 1989, kniha pak vyšla následující rok. Ve druhém novějším posudku se Jähn naprosto odklání od svých dřívějších srovnávání Hrabala s Haškem. V porovnání se sedmdesátými lety se od stejného redaktora dozvídáme že „jen povrchní kritici mohou Bohumila Hrabala označovat za pokračovatele Haška“; naopak vyzdvihuje, že se autor v knize otevřeně zabývá dvěma

v československé literatuře tabuizovanými tématy: erotikou a kolaborací Čechů s nacisty. Knihu doporučuje vydat také kvůli síle individua, které musí čelit nepochopení ze strany svého okolí, což je podle Jähna „bezpochyby humanistická výpověď knihy“ (DR1/2395). Právě poslední frázi o „humanistické výpovědi“ je příkladem jedné ze strategií, jak knihu ideologicky správně zarámovat a najít soulad mezi jejím obsahem a poetickou normou NDR. Poslední Hrabalovým titulem schváleným ještě v rámci procesu povolení k tisku byly *Slavnosti sněženek* (česky 1978), německy pod názvem *Schneeglöckchenfeste* 1990). Jähn v nakladatelské posudku klade důraz především na autorovu lásku k životu a obyčejným lidem, jejichž „plebejská síla je mu takřkajíc zdrojem nové naděje“ (DR1/2395).

Dalším z autorů po Bohumilu Hrabalovi, jehož cesta z vyloučení zpět mezi oficiálně vydávané spisovatele vedla přes veřejnou sebekritiku a souhlas s normalizační kulturní politikou, byl Jiří Šotola. V první polovině 70. let nesměl Šotola v Československu své historické prózy publikovat kvůli politickým názorům, které zastával v 60. letech. Obrat nastal po uveřejnění jeho manifestu v *Tvorbě* z roku 1975 (Wögerbauer et al. 2015:1183). V nakladatelství VW následně vyšly jeho dvě prózy. Nejprve *Kuře na rožni* (v samizdatu česky 1974, oficiálně 1976, německy 1982 pod titulem *Huhn am Spieß*). Na tomto díle je pozoruhodné, že nakonec mohlo být publikováno, resp. přeloženo, i když se rozcházelo se s „oficiálně vyhlášeným společenským optimismem“ (Janoušek 2008: 391). V roce 1989 byl ve VW vydán překlad *Osmnácti Jeruzalémů* (česky 1986, německy pod titulem *Das geborstene Kreuz*).

V sedmdesátých a osmdesátých letech docházelo v československé literatuře k přechodům mezi neoficiální a oficiální literaturou. V již popsaném případě Bohumila Hrabala byl návrat mezi oficiálně publikující autory možný jen díky veřejnému pokání, u autorů jako Jiří Mucha nebo Jan Otčenášek se tento návrat odehrál více „v tichosti“ (srov. Janoušek 2008: 389–390). Díla těchto autorů se i přesto dostala i do východního Německa. Pravda, v případě Jiřího Muchy šlo o relativně neproblematickou životopisnou knihu o jeho otci *Alfons Mucha* (česky 1982, německy *Alfons Mucha. Ein Künstlerleben*, 1986). Jähn v závěru svého posudku píše, že ačkoliv se nejedná o beletrii, přesto doporučuje vydání, neboť kniha podle jeho soudu představuje „nakladatelskou lahůdku“ (DR1/2388). Překlada se dočkal také román Jana Otčenáška *Když v ráji pršelo* (česky 1972, německy *Als es im Paradies regnete*, 1975). Ovšem jeho knihu *Pokušení Katarina* (1984), která se vymykala z tvorby tohoto někdejšího klasika „sorely“ čili socialistického realismu, nenajdeme ani mezi interními návrhy, ani na seznamu realizovaných překladů.

6.1.2. *Autoři kompromisu s normalizací*

Třemi tituly je v korpusu překladů zastoupený i Vladimír Páral, jež by mohl ve výčtu prezentovat kompromisní prózy 70. a 80. let. Jako první z jeho tvorby ze 70. let byla přeložena novela s pozitivním vyzněním *Mladý muž a bílá velryba* (česky 1937, německy *Der junge Mann und der webe Wal* 1976). V ní se odráží proměna Páralových knih směrem k dobovým požadavkům a celkovému směřování oficiálně vycházející literatury (srov. 2008). Jähn ve svém posudku psal především o paralelách s východoněmeckou společností a zdůraznil autorovu kritiku lidské apatie a přejímání buržoazních hodnot, což kvůli narůstajícímu blahobytu mělo hrozit i v NDR (srov. DR1/2731). Nutno ovšem dodat, že Páral se do této prózy pokusil vložit dvojí způsob recepce a tím vyzrát nad normalizačním diktátem. Novelu totiž můžeme číst nejen jako „(nepodařený) pokus o kladného hrdinu zasazeného do pracovního procesu, jako hold mladistvému elánu a zápalu pro práci, ale případně také v parodickém klíči“ (2008:485). Jähn ovšem o této skutečnosti v posudcích mlčí. Jako dalších z Páralových próz vyšla roku 1987 kniha *Der Krieg mit dem Multitier* (česky *Válka s mnohozvířetem*, 1983), kterou Jähn obhájil jako vědomou aluzi, jež „s láskou a pokorou vzdává hold Karlu Čapkovi“ (DR1/2731). Třebaže se v tomto případě jedná skutečně o vědomou aluzi na Čapkovu *Válku s mloky*, při čtení posudků je až nápadné, jak často se Jähn odvolává právě na Čapka a zaštiťuje jím nejrůznější autory. V osmdesátých letech se podařilo vydat pohromadě trojici románů z tzv. černé pentalogie z druhé poloviny 60. let, konkrétně *Veletrh splněných přání* (1964), *Soukromou vichřici* (1966) a *Katapult* (1967), a to ve sbírce pod souborným názvem *Der private Wirbelsturm* (1980). Opět si všimněme posunu v kontextualizaci díla. Ještě počátkem 70. let Jähn vydání románu *Soukromá vichřice* nedoporučuje s odůvodněním, že kniha „postrádá kladnou postavu, která by nebyla zahleděná sama do sebe a byla by zkrátka lidská“ a čtenář podle něj získává dojem, že změna „hmyzího živoření“, která se tu před ním líčí, je nemožná a zůstává pouze „romantickým snem“ (DR1/2731). V nedatovaném posudku, který ale zřejmě vznikl koncem 80. let, už naopak chválí autorův „ostrovtip“ mířící na všechny, kteří ze sebe udělali „otroky všedního dne“; vydáním všech tří povídek pohromadě by nakladatelství podle něj uveřejnilo „velký kus literatury ČSSR“, která vystihuje současnost (sic!) a zároveň kritizuje některé prvky vývoje, které by ani „nám neměly být cizí“ (DR1/2731). Abychom nepropadli dojmu, že s pokračujícími lety bylo možné vydávat jakoukoliv společensky kritickou literaturu, uvedu jako příklad Páralův román *Země žen* (česky 1987). Toto dílo je kritikou modelu totalitní společnosti, která nezbytně spěje k rozpadu nepřirozeného sociálního systému (srov. 2008:

486). Jähn prózu popsal jako „dobře prodejnou knihu, která by ale nakladatelství nepřinesla nic dobrého“ (AdK 2731). Pro úplnost dodejme, že ani Páralův vrcholný román šedesátých let *Milenci a vrazi* (1969), který byl po celou dobu tabuizován, se v NDR vydání nedočkal.

Dalším autorem v edičních plánech VW, jehož tvorbu bychom mohli v 70. letech označit za kompromis s normalizací, byl Ota Pavel. Nakladatelství VW vydalo pouze jeho dvě díla: Povědková sbírka *Smrt krásných srnců* (česky 1971, německy *Der Tod der schönen Rehböcke*, 1973) a *Jak jsem potkal ryby* (česky 1974, německy *Wie ich den Fischen begegnete*, 1976). Jähn v posudcích hodnotil kladně autorův humor, který nezmírňuje realitu, ale naopak „působí jako lupa, pod níž ještě jasněji vystupuje společenská a politická situace za protektorátu“ (AdK 2733). Ota Pavel se východoněmeckým čtenářům poprvé představil až v sedmdesátých letech právě svou povídkovou tvorbou. V posudku na dosud neznámého autora najdeme ale spíše než kádrový profil informace o jeho nebyvalém úspěchu mezi československými čtenáři, včetně počtu prodaných výtisků, práv na překlad, literárních cen a recenzí, tedy v podstatně jeho kupní sílu.

6.1.3. Historické a vesnické prózy

Historické prózy nabízely v 70. a 80. letech únikový prostor, do nějž se uchýlovala nemalá část českých autorů. Zde mohly rozvinout poutavý příběh s množstvím zvrátů a propojit ho s historickými fakty, dobovým koloritem a určitou dávkou obecných poučení o lidech. Ve velké míře splňuje tyto požadavky stěžejní dílo Jiřího Marka *Můj strýc Odysseus* (1974). Ve VW kniha vyšla roku 1977 a dočkala se ještě druhého a třetího vydání (1977, resp. 1979). Jedno z velkých témat historické prózy představovala reflexe vztahu jednotlivce a společnosti, respektive vztah individua k hodnotám a autoritám. Do této kategorie spadá historická trilogie Bohumila Říhy, z níž byl ve VW realizován pouze první díl *Přede mnou poklekni* (česky 1971, německy *Kelch und Schwert* 1973). Jedná se o „milostnou romanci odehrávající se na okraji vyprávění o politickém vzestupu Jiřího z Poděbrad“, která ovšem zdůrazňuje „odpovědnost jedince vůči nadosobním hodnotám“ (Janoušek 2008:535). Historické události jsou sice pojímány ideologicky, ale také Jähn ve svém posudku hodnotí knihu tendenčně a doporučuje ji jako „realistický obraz doby, obraz tehdy působících třídních sil.“; za autorovu silnou stránku považuje schopnost popsat „vytvářet opravdové a zajímavé charaktery, lidi z masa a kostí, čínorodé, jednající a lidsky přesvědčivé postavy“ (AdK 2763).

Německého překladu se dočkala také další Říhova kniha *Doktor Meluzin* (česky 1973, německy pod stejným titulem 1976), která ovšem můžeme považovat již spíše za vesnickou prózu. V normalizační literární propagandě vystupoval venkov jako místo, kde na rozdíl od

města bylo možné projevit své city jasně a žít zde autentičtější a naplněnější život, což navazovalo na klasickou modernistickou literární topoi o městu jako centru úpadku a degenerace plné negativních sociálních jevů. Autoři socialistické literatury však nemohlo na tuto literární tradici navázat přímo, usilovali o včlenění venkova do aktuálního politického dění (srov. Janoušek 2008:477) a zhodnocení jeho místa v socialistické společnosti. To je také případ knihy o doktoru Meluzinovi, která se snaží ve čtenáři vzbudit dojem, že posrpnový stav znormalizovaného venkova „nastolil ideální podmínky nejen ke společenskému klidu, ale i pro duševní harmonii jedince“ (Janoušek 2008: 478). Nelze ale paušálně říct, že by redaktor Jähn tento typ normalizační venkovské prózy akceptoval. Zatímco u Meluzina si všímá především motivu stárnutí a pozitivně jej hodnotí, jinou, dřívější Řihovu prózu *Adama a Otku* (1970) zavrhuje kvůli přílišné schematičnosti a dobově nepřiměřené idealizaci venkova. A to i přes to, že kniha figurovala na doporučujícím seznamu Českého svazu spisovatelů, jak se dočteme v interním Jähnově posudku (AdK 2763). Mezi vesnické prózy patří i *Čapí hnízdo* (1976) Jana Kozáka, o němž pojednávám v následující podkapitole věnované politicky angažovaným autorům.

6.1.4. Politicky angažovaní autoři

Důvody, proč některé Řihovy prózy byly vybrány k překladu a jiné nikoliv, mohly mít i politický charakter. *Doktor Meluzin* totiž patřil spolu s dalšími díly vydanými ve VW, jako bylo *V šest večer v Astorii* Zdeňka Pluhaře (německy *Abends um sechs im „Astoria“* 1986) a *Čapí hnízdo* (1976) Jana Kozáka (německy *Das Storchennest* 1981) k oficiálně vyzdvihovaným dílům nové československé tvorby. Význam těchto angažovaných próz podtrhovala i četná tuzemská ocenění. Říha, Kozák a Pluhař byli jak držitelé titulu národní umělec, tak Státní ceny za literaturu (Pluhař ji získal právě za dílo *V šest večer v Astorii* a Kozák za *Čapí hnízdo*). Posledně jmenovaný byl navíc spoluzakladatel a předseda normalizačního spisovatelského svazu. Důležitost všech těchto jmenovaných autorů tzv. angažovaných próz byla navíc podporována překladatelskou praxí (srov. Fialová 2014:128). Jejich autoři tím v rámci literárního pole získávali významnější pozice (srov. Wögerbauer 2015:24). Stejná praxe probíhala i u překladů opačným směrem.

Za zmínku rozhodně stojí, že Jähn konkrétně Kozákovo dílo nepřijímal zcela nekriticky, ale naopak poukazoval na jeho slabiny. Ve svém posudku předloženém východoněmecké cenzurní instituci negativně hodnotí přílišnou deskripci, schematičnosti a černo-bílé vykreslení postav. Kromě výpovědní hodnoty o rozporech kolektivizace padesátých let nic dalšího pozoruhodného na knize nespátřuje. Nicméně na závěr píše,

že próze můžeme přiznat „určité právo na pověst jednoho z nejvýznamnějších děl československé literatury sedmdesátých let“ a s určitými výhradami ji doporučuje k vydání (DR1/2374).

K autorům normalizační vesnické prózy se řadí také další z oficiálně protěžovaných autorů Jan Kostrhun. Nakladatelství Volk und Welt přeložilo z jeho tvorby jediný román, a to *Vinobraní* (česky 1979, německy jako *Weinlese* roku 1982). V novele, která se neubránila literárnímu kýči, je patrná snaha lyrizovat venkov a vystihnout jeho proměnu v sedmdesátých letech, kterou symbolizovalo nahrazení koně traktorem. Jähn nicméně ve svém posudku shrnuje, co rozhodlo pro jeho doporučení dílo vydat: „téma je zajímavé, [děj] se odehrává v současnosti na venkově – kniha odráží důležitou etapu vývoje soudobé české literatury a má našemu čtenáři mnoho co sdělit“ (DR1/2377).

6.1.5. Detektivní povídky a další odpočinková literatura

Z celkového počtu 39 samostatných přeložených titulů tvoří detektivní povídky zhruba 15 procent. Na druhou stranu se dočkaly vysokého počtu opětovných nákladů nesrovnatelných s ostatními českými prózami. *Panoptikum starých kriminálních příběhů* (česky 1968, německy 1971) se dočkalo dokonce rekordního počtu šesti vydání, a také prózy ostatních autorů tohoto žánru vycházely často alespoň ve dvou vydáních. Domnívám se, že na základě těchto údajů mohu konstatovat, že české detektivní povídky byly výrazným žánrem mezi přeloženými tituly. Zatímco v 50. letech byly československé knihovny od této „brakové“ literatury očišťovány (srov. Šámal 2009), v letech šedesátých detektivka krátce ovlivnila i československou uměleckou literaturu (což se projevilo např. u Ladislava Fukse, Norberta Frýda nebo Josefa Škvoreckého). V normalizačním dvacetiletí zůstal tento žánr snadno dostupnou a vyhledávanou literaturu, jejíž šíření bylo podporováno i překlady.

Oficiálně vydávaná detektivní próza sedmdesátých a osmdesátých let opustila předchozí trend ideologicky pojaté socialistické detektivky a vrátila se k detektivním příběhům klasického typu (srov. Janoušek 2008:704). Autorem takových próz, kterého dokonce sám ředitel nakladatelství Jürgen Gruner v roce 1973 v korespondenci označuje za „kmenového“ (AdK 3462) byl Jiří Marek. Marek si v NDR svými kriminálními retropříběhy z dob první republiky získal velkou čtenářskou oblibu, jak jej v četných dopisech ujišťovali Gruner i Jähn, a několikrát také navštívit východoněmecké literární akce; např. v roce 1973 jej čtenáři mohli potkat na knižním veletrhu v Lipsku (AdK 3462). Ve Volk und Welt vyšla jeho série příběhů s policejním radou Vacátkem *Panoptikum starých kriminálních příběhů* (česky 1968, německy *Panoptikum alter Kriminalfälle*, 1971), *Panoptikum hříšných lidí*

(česky 1971, německy *Panoptikum sündiger Leute*, 1974) a *Panoptikum Města pražského* (česky 1979, německy *Panoptikum der Altstadt Prag*, 1981). Jähn Marka v nakladatelských posudcích prezentoval jako „kmotra Čapkových humorně-ironických příběhů“ a zdůrazňuje, že se jedná o „skutečné události“ a nikoliv smyšlené příběhy, i když tak svou kuriózností mohou působit (DR1/2346). U *Panoptika hříšných lidí* Jähn v posudku zdůrazňuje ekonomický úspěch předchozího díla, kterého se v Československu prodalo přes 100 000 kusů ve dvou nákladech, zároveň podtrhuje, ve srovnání s předchozím souborem povídek, lepší psychologické vykreslení postav a vylíčené společenských pořádků (DR1/2355).

Překlady se dočkaly i další jeho tentokrát odpočinkové prózy jako *Tristan aneb O lásce* (česky 1985, německy *Tristan oder Von der Liebe*, 1987) nebo povídky *Psí hvězda Sirius aneb láskyplné vyprávěnky o psech* (česky 1982, německy *Der Stern Sirius oder Liebevollte Plaudereien über Hunde*, 1984). V posudku na poslední jmenovanou knihu Jähn Marka představuje jakožto „bezpochyby nejoblíbenějšího českého autora v NDR“ a jeho dílo opět přirovnává k Čapkově tvorbě, konkrétně ke knize *Měl jsem psa a kočku* (1939) (DR1/2383). Úspěch jeho díla si vysvětluje rostoucí potřebou čtenářů po zábavné literatuře na úrovni (l.c.).

Markovy tematicky závažnější prózy jako např. trilogie *Sůl země* z první poloviny 80. let s problematikou česko-německého soužití, přeloženy nebyly. Za zmínku dokreslující fungování normalizačního cenzurního systému v Československu stojí i fakt, že Jiří Marek se v roce 1972 octl se svým antiutopickým románem *Blažený věk* (1967) na indexu *Literatury závadného politicko-ideologického a protistátního charakteru*.²⁴ Tento seznam škodlivé literatury navazující na cenzurní indexy vytvořené v 50. letech, byl znovu obnoven počátkem normalizace. Vytvořila jej Státní knihovna ČSR ve spolupráci s expertními komisemi, a ačkoli se podle něj mimo jiné vyřazovala ideologicky nevyhovující literatury z knihoven, sami knihovníci jej neměli k dispozici a pokyny dostávali pouze ústně (srov. Wögerbauer et al. 2015:1174). Ovšem tato skutečnost neznamenala, že by mělo být zavrženo celé autorovo dílo, pouze poukazuje na diferencovaný přístup cenzurního systému v Československu.

Kromě Marka se ve VW přeložilo i několik málo děl zakladatele české detektivky šedesátých let Václava Erbena a etablované autorky detektivek Hany Proškové.

²⁴ Jeden exemplář je dnes uložený v depozitáři Ústřední knihovny UK v Lešetecích, která spravuje fond bývalého ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ.

6.1.6. *Ostatní*

Na první pohled se do tohoto korpusů překladů, který jinak kopírují aktuální trendy v československé literatuře, nehodí *Reportáž psaná na oprátce* Julia Fučíka (česky poprvé 1945, v NDR pochází první vydání z roku 1946). Ve skutečnosti se i v tomto případě jedná o kopírování aktuálního vývoje a lze předpokládat určitý politický tlak na opětovné vydání díla v 70. letech. Nástup normalizace v Československu s sebou totiž nesl snahu obrátit společnost ke kořenům komunistické víry, do doby, kdy se ideje komunismu zdály nepopíratelné (srov. Janoušek 2008:687). V ČSSR vychází v sedmdesátých letech a ještě i počátkem osmdesátých několik idealizujících a kanonizujících děl věnovaných Fučíkovi (např. Josef Rybák a jeho *Vyprávění o Juliu Fučíkovi* z roku 1973 nebo kniha Viktora Andrianova a Zdeňka Hrabici *Lidé z reportáže* z roku 1981). Volk und Welt vydává *Reportáž* bez jakéhokoliv interního posudku roku 1978. Domněnku, že se nejednalo o dobrovolný akt ze strany nakladatelství, podpírá skutečnost, že kniha vyšla v edici *Bibliothek des Sieges* (Knihovna vítězství). Šlo o velkolepý projekt s cílem vydávat literaturu o druhé světové válce a především boji proti fašismu, na němž se podílelo sedm socialistických zemí (Reichardt 2014:159)

6.1.7. *Geheimtip kann auch eine Niete sein... (Tajný tip může být i propadák...)*

Těmito slovy popisuje redaktor Karl-Heinz Jähn ve svém nedatovaném posudku, který ale pravděpodobně vznikl počátkem 70. let, knihu Jana Zábrany *Vražda v zastoupení* (česky 1967, spoluautorem byl Josef Škvorecký). V Zábranově dílo ovšem nachází takové „rozpory“, že je „v žádném případě nelze doporučit k překladu“ (AdK 2709). Ve skutečnosti Zábranovy detektivní romány překračovaly běžnou úroveň žánru, avšak ideologicky byly nepřijatelné. Zábrana totiž patřil k politicky perzekuovaným autorům a během normalizace směl v Československu oficiálně publikovat nanejvýš jako překladatel.

Ani jednoho překladu ve Volk und Welt se během 70. a 80. let nedočkal Vladimír Körner. Pro něj platilo totéž, co pro Jiřího Muchu nebo Jana Otčenáška – počátkem normalizace se směl opět vrátit do řad oficiálně vydávaných autorů. Jähn ovšem veškeré jeho prózy z blízké i nedávné minulosti rezolutně odmítl. Jednalo se konkrétně o *Písečnou kosu* (1970), *Zánik samoty Berhof* (1973), *Údolí včel* (1978) a *Post bellum* (1986). Redaktor v interních posudcích kriticky poukazoval především na monotematicnost, schematismus a negativní ladění próz (AdK 2664). Během výzkumu se nepodařilo zjistit, zda Jähn tyto prózy takto hodnotil z hlediska svých osobních estetických kritérií, osobních antipatií nebo pro jejich nesoulad s požadavky socialistického realismu.

6.2. Přechodné období a obnova cenzurní soustavy v ČSSR: Prase nebude!

Léta 1969 až 1972 můžeme v Československu charakterizovat jako období postupného obnovování cenzurní soustavy (srov. Wögerbauer et al. 2015). První cenzurní opatření se týkala periodického tisku, v dalším kroku se obnovoval systém centrálního řízení a plánování nakladatelské činnosti a nemalý dopad na literární komunikaci měly politicky motivované personální čistky.

Pozvolné změny a regulace v oblasti vydávání knih probíhaly prostřednictvím Svazu nakladatelských, vydavatelských a knihkupeckých podniků, který koordinoval rozdělování papíru, což představovalo klíčový regulační nástroj, a od roku 1969 znovu dohlížel na ediční plány. Svaz zároveň oficiálně a veřejně skrze *Rudé právo* přitakal nové kulturní politice KSČ, podle níž měli být čeští nakladatelé „rozhodnutí zabránit pronikání ideově cizích vlivů do edičních programů a šíření braku v naší vydavatelské činnosti a knižní kultuře“ (Wögerbauer et al. 2015: 1168).

Všechny výše popsané kroky byly dovršeny během roku 1970, kdy činnost a pravomoci zrušeného Svazu nakladatelských, vydavatelských a knihkupeckých podniků převzal Odbor knižní kultury ministerstva kultury ČSR. Stejný úřad po celá 70. a 80. léta také schvaloval ediční plány. Někteří spisovatelé či překladatelé jej proto vnímali jako „samostatný cenzurní úřad“ (l.c.).

Další kroky, jimiž se ministerstvo kultury snažilo „znormlizovat“ poměry z tzv. krizových let 1967–1968/69 (srov. Mencl 1990), jež jsou relevantní pro tuto práci, byly dvojího druhu. Jednak byl snížen celkový příděl papíru pro beletristickou produkci, která údajně nebyla určována „skutečnými potřebami společnosti“, ale „jednostrannou orientací nakladatelství na zisk“, a jednak za znak nápravy poměrů považovalo podstatné snížení podílu překladových detektivek i snížení produkce vydaných detektivek českých, jak ministerstvo uvádělo ve svých zprávách určených předsednictvu vlády (Wögerbauer 2015:1170). Z výše popsaného korpusů překladů ale jasně vyplývá, že české detektivky byly v NDR žádaným vývozním zbožím a dosavadní výzkum neprokázal, že by se tento trend pokoušely některé z příslušných orgánů obou států zvrátit. Takto vznikla normalizační cenzurní soustava, kterou ovšem můžeme vnímat jako „rozptýlenou“ (Wögerbauer 2015:1177), protože neměla většinovou podporu literární i neliterární veřejnosti, existovaly v ní periferie, paralelní oběh např. v podobě samizdatu a ani představitelé státní politiky už neusilovali o její naprostou eliminaci ani o vytvoření tzv. nového člověka (srov. Šámal 2009). Rozptýlená cenzurní soustava se v Československu začala rozvolňovat až ve druhé polovině 80. let, až se nakonec rozpadla s listopadem 1989.

I přes všechna výše popsaná regulační opatření nakladatelské činnosti v Československu je pozoruhodné, že do německém překladu sbírky Oty Pavla *Smrt krásných srnců* (česky 1971, německy *Der Tod der schönen Rehböcke*, 1973) byla zařazena jedna krátká próza, která v Československu vyšla počátkem normalizace a pak kvůli své kritičnosti vůči společenským pořádkům směla být znovu vydána až po roce 1989. Jedná se o povídku o počátcích združstevňování nazvanou *Prase nebude!* (1973:156–161), která svým obsahovým zjednodušením a některými stylistickými prostředky nese až groteskní rysy. Autor v ní vzpomíná, jak otci nabídl předseda Jednotného zemědělského družstva ve Vraném práci krmiče prasat a přislíbil mu za odměnu jedno zvíře. I přes očividný otcův úspěch předseda svůj slib nakonec nedodržel a ještě otce potrestal za údajně jím způsobenou finanční nesrovnalost v hospodaření družstva ve výši necelé československé koruny. Pavel příhodu popisuje slovy (2013:309-310):

Nakonec jim oznámili – prase nebude! [...] To „Prase nebude!“ pak vždycky v naší rodině znamenalo, že jsme prohráli a zároveň vyhráli a že ta výhra je větší než prohra.

Z JZD Vrané pak poslali mému tatínkovi zvláštní dopis, v němž se zhruba praví, že ti, kdo pracovali, budou ještě platit. [...]

Tatínek tímto dopisem občas mával a volal:

„Vstoupí tento dopis do historie jako jedna řádka naší rozrušené země, anebo se tomu budeme jednou jenom smát?“

A nikdo mu na to zatím neodpověděl.²⁵

Ota Pavel se tak navrátil k tématu, o němž se v Československu tímto kritickým způsobem oficiálně nesmělo mluvit (srov. Janoušek 2008: 480). V dalších vydání sbírky ani jiných výběrech z autorových próz (jako byl například *Fialový poustevník* 1977) vydaných během 70. a 80. let povídku kvůli zásahu tzv. následné cenzury nenajdeme. Za tuto formu cenzury se obecně považují nejrůznější zásahy „do distribuce textů nebo proti osobě autora“ (Janoušek 2008: 23). Skutečnost, že se povídka vyšla v prvním vydání sbírky a následně byla prostřednictvím agentury DILIA poskytnuta práva na její překlad do NDR (viz kapitola 5) ukazuje na mantinely cenzurního systému v Československu v prvních letech po porážce Pražského jara. Sbíрка vyšla v NDR ve sledovaném období pouze v jedno vydání, zde tedy k následné cenzuře nedošlo. Jedná se tedy o výjimečný případ, kdy východoněmecký čtenář

²⁵ Německý překlad, který se od českého nijak obsahově neodchyluje, zní: „*Es gibt kein Schwein! [...] Dieses Es gibt kein Schwein! bedeutete dann später in unserer Familie, daß wir verloren und gleichzeitig gewonnen hatten und daß der Gewinn größer ist als der Verlust. Die LPG Vraný schickte meinem Papa dann noch einen besonderen Brief, in dem grob gesagt stand, daß diejenigen, die gearbeitet hatten, nun auch noch zu bezahlen hätten.*“ (1973:160).

měl k oficiálně k dispozici text, který byl v Československu po prvním vydání z oficiálního literárního pole vyřazen.

6.3. Korpus překladů ve vybraných veřejných paratextech

Podle Lefeverova tvrzení překladatelé přepisují literaturu, dokud není v souladu se soudobou poetikou a ideologií. Totéž lze v rámci mého výzkumu říci i o paratextech, jimiž jsou překlady doprovázeny. V předešlé kapitole jsem zmínila návrh Thomson-Wohlgemutové na úpravy Lefeverova modelu přejmenování nakladatelů na „přepisovatele textů“ a překladatelů na „přepisovatele literatury“ (Thomson-Wohlgemuth 2009:122). V případě zkoumaného korpusu překladů je autorem mnoha paratextů určených veřejnosti zřejmě redaktor a překladatel v jedné osobě Karl-Heinz Jähn. Soudím tak na základě opakujících se spojení a frází. Bohužel se nepodařilo zjistit, zda tyto paratexty musel konzultovat se svými nadřízenými nebo je dokonce dle jejich pokynů upravovat, tzn. korigovat dle platné ideologické normy.

V následujících odstavcích se budu zabývat nakladatelskými peritexty a epitexty, které bezprostředně i vzdáleněji obklopují překlady české literatury z produkce VW. Na úvod uvedu jiný paratext, a sice heslo věnované české literatuře v normativním souboru vědění v NDR, tj. ve východoněmecké encyklopedii *Meyers Neues Lexikon* (2. přepracované vydání 1972–1978). Poté se budu zabývat manipulacemi s nakladatelskými paratexty a snažit se rekonstruovat strategie, pomocí nichž byli v NDR prezentováni vybraní čeští autoři a jejich tvorba.

Čtrnáctý svazek encyklopedie *Meyers Neues Lexikon*, jenž obsahuje pojednání o Československu včetně dvou samostatných podkapitol věnovaných české a slovenské literatuře, měl redakční uzávěrku v roce 1976. Chronologický popis vývoje české literatury začíná u Cyrila a Metoděje a končí 60. lety. Čtenář je poučen (1976:59), že brzy po vzniku samostatného československého státu určoval socialistický realismus celonárodní literární vývoj a jako tvůrci vrcholných epických děl jsou zde uvedeni J. Hašek, I. Olbracht, V. Vančura a M. Majerová. Vyzdvihuje se zde Fučíkova *Reportáž psaná na oprátce*, jako dílo, které svou „konceptí lidství udávalo směr mladým komunistickým autorům“ (l.c.). Nechybí ani zmínka o Čapkovi a jeho pozdním díle, které se „pod tlakem dobových okolností“ přiklonilo k „aktivnímu humanismu“ (l.c.). Padesátá léta jsou zde prezentována jako období, v němž tematicky dominuje vyrovnávání se s válkou a fašismem a díla, která se „vědomě snaží přispět ke změně světa“, obnově pohraničí a budování socialismu (zde je jako

jediný příklad uveden J. Otčenášek) a historické romány kladou důraz na „historické revoluční epochy“ (l.c.). Celá šedesátá léta shrnuje jediná věta konstatující, že v próze se omezily celospolečenské nároky na umění (l.c.). Takto neznámí autoři úsporně popsaly liberalizaci a odklon od socialistického realismu. Zcela v duchu socialistického výkladu československých dějin se dočteme, že v „současnosti“ autoři jako N. Frýd reflektují „nejlepší tradici třicátých let“. O nich se v encyklopedii hovoří jako o období, kdy se tvorba „blížila proletářsko-revoluční a socialisticko-realistické literární frontě“ (1976:58). Nejnovější tvorbě mají podle tvůrců hesla dominovat historické romány, povídky a novely, v nichž se znovu důkladně rozebírá „problematika jedince a společnosti ve světle nejnovějších politických událostí“ (1976:59).

Z výše uvedeného je možné sestavit kánon autorů socialistického realismu tak, jak měl být prezentován navenek.

Díla některých výše jmenovaných autorů jako byl Frýd a Řezáč nechalo Volk und Welt přeložit a vydat už v 50. a 60. letech. Prózy Vančury, Olbrachta, Majerové nebo rovněž v encyklopedii uvedeného V. Řezáče vyšly rovněž v předchozích dvou dekáдах, ale v jiných východoněmeckých nakladatelstvích. Jisté „dluhy“, které snad mohla mít NDR vůči výše kanonizovaným českým autorům, doplnilo VW během let 70. a 80. a v malé míře se postaralo o překlady nových děl angažovaných prozaiků.

6.4. Vybrané veřejné paratexty a strategie prezentování české literatury

V následující části se hlavním strategiím, pomocí nichž byla ve vybraných veřejných paratextech prezentovány překlady české literatury z produkce Volk und Welt vydaných v 70. a 80. letech. K analýze jsem si vybrala nakladatelské paratexty v podobě textů na záložkách knih. Mnohé formulace se shodují s texty interních posudků vypracovaných redaktorem VW a překladatel Karl-Heinzem Jähnem. Lze se proto s největší pravděpodobností domnívat, že právě on byl jejich autorem. Nutno dodat, že žádná z analyzovaných knih neobsahovala paratext v podobě předmluvy či doslovu.

Dalším typem analyzovaných paratextů byly tentokrát epitexty v podobě článků ve východoněmeckém tisku, zejména v denících *Berliner Zeitung* a *Neues Deutschland*. Články většinou vycházely souběžně s překlady a jejich funkce byl částečně informativní a částečně také persuasivní. Platí to zejména o článcích k Markovým knihám. Uvedme např. oslavný článek německého esejisty a překladatele Eckharda Thieleho v *Neues Deutschland* (1988, leden 16.) o knize *Tristan oder Von der Liebe* (1987), který nesplňuje kritéria recenze. Dnešní

terminologií bychom ho snad označili za skrytou reklamu, ale je to pouhá domněnka. Persuasivní funkci má i článek Isy Spederové v *Berliner Zeitung* (1974, březen 16.), jehož název v češtině zní „O dobrou četbu je postaráno“²⁶ a autorka v něm zmiňuje i detektivní povídky Jiřího Marka

6.4.1. Navazování na literární tradici

Již výše jsem upozornila na explicitní propojování zkoumaných autorů s českou literární tradicí reprezentovanou zejména Haškem, Čapkem a Vančurou. Příklady najdeme v textech na záložkách k Hrabalově knize *Obsluhoval jsem anglického krále* (*Ich habe den englischen König bedient*, 1983), kde se píše, že Hrabalovy postavy nezapřou „praotce“ Švejka.²⁷ Není bez zajímavosti, že ve veřejných paratextech do tohoto kánonu poměrně záhy proniká i sám Hrabal a začíná být v nakladatelských paratextech výslovně zmiňován např. po boku Vančury stejně jako v lektorských posudcích. Jako příklad lze uvést text na záložce k povídkové sbírce Oty Pavla *Jak jsem potkal ryby* (*Wie ich den Fischen begegnete*, 1976), kde se píše, že autor je v NDR známý jako „nástupce“ Vančury a Hrabala.

Jako autora krácejícího v Čapkových šlépějích považoval Karl-Heinz Jähn i Marka, jak už jsem psala výše. Tento názor nebyl zpochybňován ani dalšími účastníky literárního provozu. Stejnou rétoriku použil např. i novinář. A. Sckerl v deníku *Berliner Zeitung* (1975, leden 18.), když o knize *Panoptikum starým kriminálních příběhů* (*Panoptikum alter Kriminalfälle*, 1971) napsal, že je z ní patrný vliv „velkého Čapka“.²⁸

6.4.2. Zaštiťování principy socialistického realismu

Zaštiťování se principy socialistického realismu bylo patrné již ve výše popsanych neveřejných posudcích Karla-Heinza Jähna. Některé prvky ale pronikly i do nakladatelských peritextů, i když nijak v hojně míře.

Pokud se v paratextech nachází nějaké odkazy k socialistickému realismu, pak je to nejčastěji zdůraznění humanistického poselství, optimismu nebo realistického základu.

²⁶ „Für gute Lektüre reichlich gesorgt“ (1974, březen 16.)

²⁷ „Eine skurille Gesellschaft bevölkert diese Erzählungen: Virsicherungsvertreter, Billettabreiber, [...] – alles etwas kauzige Gestalten, die ihren Anherrn Schwejk nicht verleugnen.“ (1983, text na záložce)

²⁸ „Da schafft Marek eine Atmosphäre aus der Menschlichkeit der kleinen Leute, aus Humor und dem unwägbareren Gran Ironie, daß der „Fall“ beinahe nebensächlich wird. Man spürt das Vorbild des großen Čapek und seinen Geschichteten um den Gerichtssaal.“ (Sckerl, 1975, leden 18.)

Příkladem je text na záložce v knize B. Říhy *Doktor Meluzin (Doktor Meluzin, 1973)*, který román popisuje jako nepatetické dílo, jež čtenáři nabízí poznat, jak se dnes žije.²⁹

Jen zřídka se zdůrazňuje tzv. třídní původ hlavních postav, tedy jejich rodinné poměry a společenské zařazení. Jednou z výjimek je článek novinářky Ursuly Scholzové v deníku *Neues Deutschland* referující o některých dílech prezentovaných v rámci Lipského knižního veletrhu. Scholzová mimo jiné zmiňuje Páralův román *Mladý muž a bílá velryba (Der junge Mann und der weiße Wal, 1976)*, který podle autorky (1976, březen 20.) vypráví o mladém dělníkovi (sic!) a jeho snaze prosadit se v pracovním procesu.

Naprostou výjimku představuje článek německého slavisty a literárního teoretika Ludwiga Richtera, jenž v deníku *Neues Deutschland* (1985, srpen 3.) referuje o Nezvalově básnické próze *Pražský chodec (Prager Spaziergänge, 1984)*. Autor článku zdůrazňuje Nezvalovu pozici v kánonu socialistické literatury³⁰ a o samotném díle hovoří tendenčním způsobem, když zdůrazňuje optimistické poselství Nezvalova díla.³¹ V žádném dalším paratextu jsem neobjevila podobně formulovaný text odkazující v tak hojné míře na principy socialistického realismu.

6.4.3. Důraz na cizost a překladovost

Překladovost jako kategorii zavedl v domácím prostředí Jiří Levý (1963/1983) a A. Popovič (1975,1983) z ní učinil překladatelskou normu, ale dál ji považoval zároveň i za kategorii. Popovič (1975) odlišuje tři typy metod překladovosti (exotizace, kreolizace a naturalizace), jak na úrovni jazykové složky, tak tematické. V závislosti na kontextu, potažmo očekávání příjemce může mít překladovost negativní, neutrální nebo pozitivní hodnotu. Od toho se také odvíjí překladatelská metoda. V případě zkoumaného korpusu překladů a jeho paratextů mohu konstatovat, že překladovost měla ve východním Německu ve vztahu k české literatuře pozitivní hodnotu. V překladech, resp. paratextech se objevují nepřeložená česká slova. Týká se to zejména vlastních jmen a to i tam, kde by šlo uvažovat o funkčním překladu. Příkladem je hlavní postava z Hrabalova románu *Obsluhoval jsem anglického krále (Ich habe den*

²⁹ „Ein unpathetischer, unterhaltsamer Roman, der für die Menschen- und Milieukennntnis des Autors spricht und auf sachliche Weise Erkenntnisse über ein Stück heutiges Leben vermittelt.“ (1973, text na záložce)

³⁰ „In der DDR ist Nezval bislang vor allem als der große sozialistische Dichter bekannt geworden, der die Poesie unseres Jahrhunderts entscheidend geprägt hat.“ (1985, srpen 3.)

³¹ „Nezval leg tein subtiles Bekenntnis zu Prag und seinem Vaterlad ab, über da ser Ende der dreißiger Jahre schreckliches Unheil hereinbrechen sieht. Doch erliegt er depressiven Zustimmungen nicht, sondern beschwört trotzig einen optimistischen Zukunftsglauben um seine verzweifelten Mitmenschen aufzurichten und in der Hoffnung zu bestärken, daß Prag und mit ihm die tschechische NAtion die faschistische Bedrohung überleben werden. Das ist die in den Text eingeschriebene innere Botschaft dieses Pragbuches.“ (Ibid.)

englischen König bedient, 1983), jíž překladatel Karl-Heinz Jähn ponechal bez vysvětlení české příjmení „Dítě“, ačkoliv mohl použít funkční ekvivalent „Kind“.

V opozici domácí vs. cizí je patrná snaha upřednostňovat cizost, zejména pokud šlo o díla spjatá s Prahou. Jako příklad této strategie lze vnímat např. titulky novinového článku z východoněmeckého deníku *Neues Deutschland* (Thiele 1988, leden 16.), jehož autor upozorňuje na vydání nové knihy Jiřího Marka *Tristan aneb O lásce (Tristan oder Von der Liebe*, 1987), jenž zní: „Eine recht romantische Prager Liebesgeschichte“, což lze volně přeložit jako „Velmi romantický příběh z Prahy“.

Také v recenzi na Markovu *Panoptikum starým kriminálních příběhů (Panoptikum alter Kriminalfälle*, 1971) vyzdvihuje autor článku A. Sckerl (1975, leden 18.) atmosféru příběhů, jež se odehrávají v kulisách prvorepublikové Prahy.³²

Jako markantní doklad obliby Prahy je možná chápat rozhodnutí vybrat z trilogie básnických próz V. Nezvala z 30. let titul *Pražský chodec (Prager Spaziergänge*, 1984), zatímco překlad prvního dílu trilogie s názvem *Neviditelná Moskva* (1935) dle mých rešerší nebyla přeložena do němčiny ani vydána ve východním Německu. Částečně jako oslava československého hlavního města působí i výše zmiňovaný článek Ludwiga Richtera (1985).

Závěrem této kapitoly shrnuji, že korpus překladů vydaných v nakladatelství VW v letech 1971–1990 čítá 39 titulů a skládá se z větší části z prozaických titulů soudobých žijících spisovatelů. Výjimku tvoří celkem šest próz od J. Haška, K. Čapka, J. Weila, V. Nezvala a J. Fučíka. Až na J. Weila se zároveň jedná o autory, jejichž tvorba byla v NDR považována za kánon české literatury vytvořený v souladu s principy socialistického realismu. Politicky angažovaní autoři, jmenovitě B. Říha, J. Kozák, Z. Pluhař, J. Kostrhun, byli v korpusu zastoupeni dohromady rovněž šesti tituly. Dále zde nacházíme dohromady pět autorů, jejichž tvorba v období po pražském jaru představovala kompromis s československou normalizací. Konkrétně se jedná např. o V. Párala a O. Pavla. Další skupinu, kterou lze v korpusu identifikovat, jsou spisovatelé, kteří se během 70. let vrátili mezi oficiálně vydávané autory. Jedná se úhrnem o osm próz od autorů jako B. Hrabal, J. Otčenášek, J. Mucha a J. Šotola. Poslední skupinu pojí žánr odpočinkové literatury zastoupené dohromady 11 tituly od J. Marka, V. Erbena, K. Koževníkové, H. Proškové a M. Horníčka. Korpus doplňují dvě povídkové prózy od K. Čapka a lyrická próza V. Nezvala.

³² „Warum aber könnte man diese Geschichten zweimal lesen? Die Fälle sind wol tatsächlich einmal passiert, doch scheint auch viel von Marek hinzugetan zu sein – sicherlich ihre Atmosphäre. Dieses einmalige Prag und seine Menschen und die Welt von gestern.“ (Sckerl, 1975, leden 18.)

Jednoznačně nejvíce překládaným autorem se ve zkoumaném dvacetiletí stal J. Marek, a to co do počtu samostatných titulů (6 próz), tak v počtu vydání. Markovy detektivní povídky *Panoptikum starých kriminálních příběhů* (česky 1968, německy 1971) se dočkaly dokonce šesti vydání, což je nejvyšší zaznamenaný počet u zkoumaných českých překladů. Totéž platí i pro výši nákladů těchto detektivních povídek a jejich volných pokračování, jež dosahovaly 30 000 kusů. I další detektivní prózy V. Erbena a H. Proškové se dočkaly alespoň dvou vydání a vyšších nákladů. Naopak náklady politicky angažovaných autorů vycházely ve spíše podprůměrných nákladech. Jen pro srovnání uvádím několik údajů týkajících se výše nákladů tehdejší nové východoněmecké literatury. Debutující autor se mohl dočkat nákladu ve výši 8 000 až 10 000 kusů, díla známých a/nebo žádaných autorů se vydávala v počtu 40, 60 i 80 000 kusů, naopak u domácích ideologicky problematických autorů se náklad pohyboval ve výši 10 000 a 20 000 kusů (Lokatis et al. 2013:14).

Během zkoumání paratextů jsem identifikovala tři hlavní strategie, jimiž redaktor a překladatel Karl-Heinz Jähn, al i někteří novináři, popř. literární vědci dávali laickým čtenářům návod, jak porozumět české literatuře předkládané nakladatelstvím Volk und Welt. Jedná se o návaznost na K. Čapka a J. Haška coby reprezentanty české literární tradice, resp. kánonu socialistické literatury. Další strategií představuje odkazování na principy socialistického realismu, zejména na zdůrazňování realističnosti próz a důraz na humanismus. Třetí kategorii představuje zdůrazňování kategorie cizosti a využívání překladovosti jako překladatelské normy. Oblibu cizího elementu lze spatřovat především v podpoře českých próz spjatých s Prahou, a to jak v nakladatelských paratextech, tak v epitextech novinářů i literárních vědců. Posledním poznatkem je, že tyto strategie zůstávají konstantní, společenským a politickým změnám navzdory.

V kapitole věnované teorii paratextů (viz kapitola 2) jsem se zmiňovala o konceptu paratranslace (Yuste Frías 2012), jehož součástí je požadavek, aby překladatel dohlížel na nakladatelské paratexty a kontroloval tak celkový obraz díla v cílové kultuře a zamezil případným manipulacím (srov. Rovira-Esteva 2016). V předkládané práci je tento požadavek kontroly nakladatelských paratextů ze strany překladatele, jímž byl v mnoha případech sám redaktor nakladatelství Karl-Heinz Jähn, naplněn. Nicméně výše provedená analýza paratextů dokazuje, že i tak docházelo k četným manipulacím v důsledku snahy přizpůsobit paratexty převládajícím ideologickým požadavkům. Z toho vyplývá, že koncept paratranslace sice může být dobrým doporučením pro současnou překladatelskou praxi, ale je nevhodným analytickým nástrojem pro historický výzkum.

7. Závěr

Předkládaná práce zkoumá téma z oblasti historie překladu, přesněji nakladatelskou politikou ve vztahu k české literatuře vydávané v NDR. Nejprve jsem se pokusila vystihnout charakteristické rysy české prózy, která byla přeložena a vydána ve východoněmeckém nakladatelství Volk und Welt v průběhu 70. a 80. let 20. století. Ve druhém kroku jsem s využitím vybraných paratextů rekonstruovala obraz těchto překladů, a určila strategie, jimiž dané nakladatelství prezentovalo vybrané české prózy východoněmeckým laickým čtenářům. Vycházela jsem z premisy, že knihy určené k překladu byly posuzovány podle určitého programu (klíče) v souladu s ideologií a estetickou normou NDR a lze tedy např. pozorovat výraznější zastoupení či podporu překladů próz tzv. angažovaných autorů nebo spisovatelů, kteří byli v NDR považováni za kánon české literatury v duchu socialistického realismu.

Pozici a roli nakladatelství Volk und Welt jsem nahlížela skrze model přepisování a koncept nediferencovaného patronátu Andrého Lefevera (srov. 1992). Během výzkumu se potvrdil poznatek Thomson-Wohlgemuthové (2009:122), že východoněmecká nakladatelství včetně Volk und Welt nebyla, na rozdíl od Lefeverova modelu, součástí patrona stojícího vně systému literatury, ale naopak se nacházela uvnitř tohoto systému a patronovi coby vyšší autoritě podléhala. Naopak návrh Thomson-Wohlgemuthové, aby byli nakladatelé nově klasifikováni jako „přepisovatelé literatury“ (*rewriters of literature*) a překladatelé jako „přepisovatelé textu“ (*rewriters of texts*) (2009:122) nelze jednoznačně přijmout, neboť ve zkoumaném případě mnohdy splývala postava překladatele a redaktora v jednom jediném zaměstnanci nakladatelství Volk und Welt, což můžeme považovat za daň či specifikum „malých“ literatur. Tento poznatek považuji za jeden z přínosů této práce.

V oblasti teorie paratextů dle Gérarda Genetta (srov. 1982, 1987) jsem navrhla rozvést jeho typologii paratextů dle pragmatického statusu na veřejné a neveřejné paratexty. Veřejné paratexty, a zde mám konkrétně na mysli peritexty (anotace a biografické údaje o autorech na záložkách knih) a epitexty (oznámení v novinách o vydání nových knih), byly určené a přístupné široké veřejnosti. Naopak neveřejné paratexty, resp. epitexty v podobě nakladatelských posudků přikládaných k žádosti o povolení k tisku, byly tehdejší široké veřejnosti nepřístupné a jejich adresáty byli zaměstnanci Hlavní správy nakladatelství a knihkupectví, de facto hlavního cenzurního úřadu NDR. Výše uvedený návrh na terminologické doplnění Genettova konceptu paratextů považuji za jeden z přínosů této práce.

Korpus překladů vydaných v letech 1971–1990 čítá 39 titulů a skládá se z větší části z prozaických titulů soudobých žijících spisovatelů. Výjimku tvoří celkem šest próz od J. Haška, K. Čapka, J. Weila, V. Nezvala a J. Fučíka. Až na J. Weila se zároveň jedná

o autory, jejichž tvorba byla v NDR považována za kánon české literatury vytvořené v souladu s principy socialistického realismu. Politicky angažovaní autoři, jmenovitě B. Říha, J. Kozák, Z. Pluhař, J. Kostrhun, byli v korpusu zastoupeni dohromady rovněž šesti tituly. Dále zde nacházíme dohromady pět autorů, jejichž tvorba v období po pražském jaru představovala kompromis s československou normalizací. Konkrétně se jedná o V. Párala a O. Pavla. Další skupinu, kterou lze v korpusu identifikovat, jsou spisovatelé, kteří se během 70. let vrátili mezi oficiálně vydávané autory. Jedná se úhrnem o osm próz od autorů jako B. Hrabal, J. Otčenášek, J. Mucha a J. Šotola. Poslední skupinu pojí žánr odpočinkové literatury zastoupené dohromady 11 tituly od J. Marka, V. Erbena, K. Koževníkové, H. Proškové a M. Horníčka. Korpus doplňují dvě povídkové prózy od K. Čapka a lyrická próza V. Nezvala.

Jednoznačně nejvíce překládaným autorem se ve zkoumaném dvacetiletí stal J. Marek, a to co do počtu samostatných titulů (6 próz), tak v počtu vydání. Markovy detektivní povídky *Panoptikum starých kriminálních příběhů* (česky 1968, německy 1971) se dočkaly dokonce šesti vydání, což je nejvyšší zaznamenaný počet u zkoumaných českých překladů. Totéž platí i pro výši nákladů těchto detektivních povídek a jejich volných pokračování, jež dosahovaly 30 000 kusů. I další detektivní prózy V. Erbena a H. Proškové se dočkaly alespoň dvou vydání a vyšších nákladů. Naopak náklady výše zmíněných ideologicky protežovaných autorů dosahovaly spíše podprůměrných hodnot (10 až 12 000 kusů) a vycházely v jediném nákladu. Výjimkou byl Říhův historický román *Přede mnou poklekni* (česky 1971, německy 1973), jenž se dočkal jednoho dotisku.

Na základě těchto údajů lze konstatovat, že nakladatelství Volk und Welt vybíralo díla k překladu zejména podle jejich aktuálnosti a soustředilo se na nejnovější tvorbu spíše odpočinkového charakteru.

Na základě výše uvedených údajů lze konstatovat, že premisa ohledně větší podpory ideologicky upřednostňovaných autorů se nepotvrdila. Dominantou nakladatelského programu z hlediska kvantity byla komerčně úspěšná oddechová literatura zastoupená zejména detektivními povídkami J. Marka. Pokud bychom věřili oficiálním proklamacím, lze příčinu spatřovat v deklarovaném dobudování socialismu, jež mělo nastat v 70. letech. Spolu s tím mohlo souviset rovněž snížení tlaku na formativní roli literatury ve státně socialistické společnosti. Dalším možným, a dle mého úsudku i pravděpodobným, vysvětlením je ryze ekonomická motivace nakladatelství, což nemusí být v rozporu s výše uvedeným tvrzením. Dále se nabízí i úvaha, že díky čtenářsky úspěšným titulům mohlo nakladatelství přispět k vytváření pozitivního obrazu Čechů v očích východních Němců. Otázka, zda to tak

skutečně bylo či nikoliv, a pokud ano, do jaké míry se jednalo o vědomé a cílené jednání, přesahuje rámec této práce a mohla by se stát předmětem dalšího výzkumu.

Markantní vliv na zkoumané nakladatelské paratexty měla postava jejich autora. Veškeré neveřejné epitexty v podobě nakladatelských posudků byly napsány Karlem-Heinzem Jähnem a dosud se v českém prostředí nestaly předměty výzkumu. Jejich využití proto považuji za další přínos této práce. Vzhledem k podobnosti formulací se dá předpokládat, že Jähn sepsal i veškeré nakladatelské peritexty ve formě textů na záložkách knih. Tyto texty byly následně často přejímány dobovým tiskem a sloužily jako upoutávky na nově vydané knihy.

Z hlediska strategií, jimiž byly ve vybraných neveřejných i veřejných paratextech prezentováni čeští autoři jak německým cenzorům, tak laickým čtenářům, je jasně patrná snaha vztahovat se k moderní literární tradici. Za její středobod a základní referenční rámec pro své posudky překladatelé-redaktoři považovali zejména díla Karla Čapka a Jaroslava Haška, popř. ještě Vladimíra Vančury. Tato strategie byla zpočátku hojně užívána u próz B. Hrabala, a to jak ve veřejných, tak v neveřejných paratextech. Signifikantním příkladem je text na záložce k německému překladu *Postřižín* (*Haaropfer*, 1983), kde se píše, že Hrabalovy postavy v sobě nezaprou „praotce“ Švejka. Ovšem na konci 80. let od ní Jähn upustil a nakonec ji v posudku na knihu *Obsluhoval jsem anglického krále* (*Ich habe den englischen König bedient*, 1990) z roku 1989 explicitně zamítl.

Tutéž argumentaci bylo možné využít nejen u experimentální prózy hrabalovského střihu, ale i pro detektivní povídky J. Marka, kterého měl s Čapkem zase spojovat jemný a inteligentní humor, a to jak v neveřejných, tak ve veřejných paratextech. Není bez zajímavosti, že ve veřejných paratextech do tohoto kánonu poměrně záhy proniká i Hrabal a začíná být v nakladatelských paratextech výslovně zmiňován např. po boku Vančury. Jako příklad lze uvést text na záložce k povídkové sbírce Oty Pavla *Jak jsem potkal ryby* (*Wie ich den Fischen begegnete*, 1976), kde se píše, že autor je v NDR známý jako „nástupce“ Vančury a Hrabala.

Další častou strategií, patrnou jak ve veřejných, tak v neveřejných paratextech, byl apel na humanismus, což lze chápat jako snahu o zaštitění se principy socialistického realismu. Tuto strategii najdeme ještě v roce 1989 v Jähnově posudku na knihu *Obsluhoval jsem anglického krále* (*Ich habe den englischen König bedient*, 1990) kde se dočteme, že síla jedince, s jakou čelí nepochopení ze strany svého okolí je „bezpochyby“ nejsilnější humanistická výpověď knihy (DR1/2395).

Politicky angažovaní autoři byli zejména ve veřejných paratextech prezentováni z hlediska své loajality vůči politické reprezentaci v Československu a svých zásluh na poli umělecké tvorby, resp. socialistického realismu. Na záložkách knih proto často nechyběly zmínky o jejich kulturně-politických funkcích, popř. literárních oceněních.

Konečně za poslední častou strategií při prezentování vybraných českých překladů lze považovat zdůrazňování exotických prvků a motivů. Týká se to především Prahy jakožto dějiště hlavně Markových próz. Překladovost ve vybraných zkoumaných prózách měla jednoznačně pozitivní hodnotu a často ve veřejných paratextech sloužila jako faktor zvyšující atraktivitu knih. Jako příklad této strategie lze vnímat např. titulky novinového článku z východoněmeckého deníku *Neues Deutschland* (1988:14), jehož autor upozorňuje na vydání nové knihy Jiřího Marka *Tristan aneb O lásce (Tristan oder Von der Liebe, 1987)*, jenž zní: „Eine recht romantische Prager Liebesgeschichte“.

Významné pro výše uvedené strategie je jejich neměnnost v čase, bez ohledu na postupné uvolňování politických poměrů jak v Československu, tak v NDR. Důvodem je nejspíše skutečnost, že většina těchto textů pocházela od jediného autora, redaktora a překladatele Karla-Heinze Jähna, který se držel osvědčených praktik, jimiž vybrané prózy a jejich autory prezentoval.

Závěrem lze konstatovat, že výběr českých vydávaných a překládaných ve Volk und Welt během 70. a 80. let musíme chápat jako průsečík snahy najít rovnováhu mezi ideologií a estetickou normou platnou v NDR, čtenářskou poptávkou a individuálním vkusem Karla-Heinze Jähna.

8. Seznam literatury

8.1. Archivní a jiné prameny

Složky ze Spolkového archivu, Ministerstvo kultury NDR, *Bunderarchiv Berlin, Akte Ministerium für Kultur*

DR1/1916	DR1/2366	DR1/2386
DR1/2346	DR1/2367	DR1/2387
DR1/2348	DR1/2369	DR1/2388
DR1/2352	DR1/2370	DR1/2390
DR1/2353	DR1/2372	DR1/2395
DR1/2355	DR1/2374	DR1/2396
DR1/2356	DR 1/2377	DR1/2397
DR1/2358	DR1/2378	DR1/2619
DR1/2362	DR1/2380	DR1/2731
DR1/2364	DR1/2383	

Archivní prameny z Nadačního archivu Akademie umění, *Stiftung Archiv der Akademie der Künste*

AdK 1983

AdK1987

AdK 2619

AdK 2664

AdK 2731

AdK 2709

AdK 2763

Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR

TO – T 1980-89 NDR Karton 7, 0344/311 Politické zprávy z let 1971–1989

Periodika

THIELE, Eckhard, 1988, leden 16. Eine recht romantische Prager Liebesgeschichte. *Neues Deutschland*.

SCKERL, A., 1975, leden 18., Die Herren von der Mordkommission. *Berliner Zeitung*

SCHOLZ, Ursula, 1976, březen 20. Wieder Bücher von nah und fern auf der Messe. *Neues Deutschland*.

SPEDER, Iva, 1974, březen 16. Für gute Lektüre reichlich gesorgt. *Berliner Zeitung*

RICHTER, Ludwig, 1985, srpen, 3., Eigenwillige Streifzüge durch das Goldene Prag. *Neues Deutschland*

8.2. Sekundární literatury a internetové zdroje

ALVSTAD, Cecilia, 2012. The strategic moves of paratexts: World literature through Swedish eyes, in: *Translation Studies*. 5:1, s. 78-94.

BARCK, Simone, a LOKATIS, Siegfried, a AGDE Günter, 2008. *Zensurspiele: heimliche Literaturgeschichten aus der DDR*. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2008. ISBN 9783898125390.

BARCK, Simone a LOKATIS, Siegfried a LANGERMANN, Martina, 1997. *Jedes Buch ein Abenteuer: Zensursystem und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*. Berlin: Akademie Verlag. ISBN 3050031182.

BARCK, Simone a LOKATIS, Siegfried a LANGERMANN, Martina, 2003. *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR Verlages Volk & Welt*. Berlin: Links. ISBN 3-86153-300-6.

BOCK, Siegfried (Hg.), 2006. *DDR-Außenpolitik im Rückspiegel*. Berlin: Lit-Verl. ISBN 3825892786.

BÖHME, Waltraud, 1988. *Kleines politisches Wörterbuch*. Berlin: Dietz Verlag. ISBN 3-320-01177-4.

BRUYN, Günter de, 1982. *Preisverleihung: Roman; Märkische Forschungen: Erzählung für Freunde der Literaturgeschichte*. Berlin: Aufbau-Verlag.

ČERVENKA, Miroslav, ed. a FÜHRMANN VÍZDALOVÁ, Ivana, ed. a SEDMIDUBSKÝ, Miloš, ed., 2001. *Čtenář jako výzva: výběr z prací kostnické školy recepční estetiky*. Brno: Host. ISBN 80-86055-92-2.

EMMERICH, Wolfgang, 2005. *Kleine Literaturgeschichte der DDR: erweiterte Neuauflage*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag. ISBN 9783746680521.

FIALOVÁ, Alena. *Poučení z krizového vývoje: poválečná česká společnost v reflexi normalizační prózy*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2014. 297 s. Šťastné zítřky; sv. 15. ISBN 978-80-200-2386-5.

FORSTOVÁ, Eva, 2013. *Knihy podle norem: kulturní instituce v systému řízené kultury: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 978-80-7308-450-9.

GENETTE, Gérard, 1982. *Palimpsestes: la littérature au second degré*. Paris: Seuil. ISBN 2-02-006116-3.

GENETTE, Gérard, 1987. *Seuils* Paris: Éditions du Seuil. ISBN 2-02-009525-4.

GENETTE, Gérard, 1997a *Palimpsests: literature in the second degree*. Lincoln: University of Nebraska. ISBN 0-8032-7029-1.

GENETTE, Gérard, 1997b. *Paratexts: thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-42406-2.

GÖTTING, Ulrike, 1998. *Der deutsche Kriminalroman zwischen 1945 und 1970: Formen und Tendenzen*. Wetzlar: Kletsmeier. ISBN 3-930494-38-8.

HAGER, Kurt, 1987. *Beiträge zur Kulturpolitik – Reden und Aufsätze*. Berlin: Dietz. ISBN 3320010182.

HÄNISCH, Werner, 1985. *Geschichte der Aussenpolitik der DDR: Abriß*. Berlin: Staatsverlag d. Dt. Demokratischen Republik.

HARTMANN, Zdeněk. *Haškův "Švejk" v němčině: překlad, textová vícejazyčnost a recepce románu v českém a německém prostředí*. Praha, 2009. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Fakulta filozofická.

HERMANS, Theo, (ed.), 1985. *The Manipulation of literature: studies in literary translation*. London: Croom Helm. ISBN 0-7099-1276-5.

JANOUSĚK, Pavel, ed. a ČORNEJ, Petr, ed. *Dějiny české literatury 1945-1989. IV., 1969-1989*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2008. 977 s. ISBN 978-80-200-1631-7.

JÄGER, Manfred, 1993. Das Wechselspiel von Selbstzensur und Literaturlenkung in der DDR. in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1991, B 41-42/91, S. 13-24. ISSN 0479-611X

JUST, Gustav, 2001. *Deutsch, Jahrgang 1921: ein Lebensbericht*. Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg. ISBN 3-935035-23-3.

KÁŠOVÁ, Eva. *Slovenská próza v nemeckých prekladoch a jej recepcia po roku 1968*. Praha, 2014. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta.

KOLLER, Jürgen, 1989. *Zur Kulturpolitik in der DDR: Entwicklung und Tendenzen*. Verlag Neue Gesellschaft.

LEFEVERE, André, 1992. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. 1st publ. London: Routledge. ISBN 0-415-07700-1.

LEVÝ, Jiří, 1963/1983/1998. *Umění překladu*. Praha: Čs. spisovatel/ Panorama/Ivo Železný.

LUDWIG, Aandreas, 2011. Materielle Kultur, Version: 1.0, in: *Docupedia-Zeitgeschichte*, [online] 30 května .2011 [cit. 2015-08-20] Dostupné z: http://docupedia.de/zg/Materielle_Kultur?oldid=106448

LINKS, Christoph, 2009. *Das Schicksal der DDR-Verlage. Die Privatisierung und ihre Konsequenzen*. Berlin: Links 2009. ISBN 978-3-86153-523-2.

LOKATIS, Siegfried, 2003. *Der rote Faden: kommunistische Parteigeschichte und Zensur unter Walter Ulbricht*. Köln: Böhlau. ISBN 3-412-04603-5.

LOKATIS, Siegfried a SONNTAG, Ingrid, eds., 2008. *Heimliche Leser in der DDR: Kontrolle und Verbreitung unerlaubter Literatur*. Berlin: Links. ISBN: 3-86153-494-0.

MAREŠ, Petr, 1993. Průvodce světem paratextů. In: *Česká literatura* [online]. 41(5), s. 580–583 [cit. 2017-07-15]. ISSN 00090468. Dostupné z: <http://sfx.is.cuni.cz/sfxlc13?genre=article&atitle=Průvodce%20světem%20paratextů&title=Česká%20literatura&issn=00090468&isbn=&volume=41&issue=5&date=19930101&aulast=&page=580&pages=&sid=EBSCO:JSTOR%20Journals:edsjsr.43321703&svc.fulltext=yes#>

MENCL, Vojtěch, 1990. *Křižovatky 20. století: světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. Praha: Naše vojsko. ISBN 80-206-0180-5.

MÜLLER, Richard, ed. a ŠIDÁK, Pavel, ed., 2012. *Slovník novější literární teorie: glosář pojmů*. Vyd. 1. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2048-2.

NORD, Christiane, 2012. Translation und "Paratranslation". Wie man das Fahrrad immer wieder mal neu erfinden kann. In: *Lebende Sprachen* [online]. 57 (1), s. 1–8. [cit.2017-07-16]. ISSN 00239909. Dostupné z: http://paratraduccion.com/documentos_personales/Christiane_NORD/NORD_DE_Paratranslation.pdf

OPITZ, Michale, HOFMANN, Michael (Hrsg.), 2009. *Metzler-Lexikon DDR-Literatur : Autoren – Institutionen – Debatten*. Stuttgart: Metzler. ISBN 3-476-02238-

PAVLÍČEK, Tomáš, ed., PÍŠA, Petr, ed. a WÖGERBAUER, Michael, ed. 2012. *Nebezpečná literatura?: antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno: Host, ISBN 978-80-7294-859-8.

PAVEL, Ota, 2013. *Jak jsem potkal ryby; Smrt krásných srnců*. Voznice: Leda, ISBN 978-80-7335-331-5.

POPOVIČ, Anton, 1971. *Poetika umeleckého prekladu: proces a text*. V Bratislave: Tatran.

POPOVIČ, Anton, 1975. *Teória umeleckého prekladu: aspekty textu a literárnej metakomunikácie*. Druhé prepracované a rozšírené vydanie. Bratislava: Tatran.

Popovič, Anton, 1983. Originál - preklad: interpretačná terminológia, Bratislava: Tatran.

RANDÁK, Jan, 2014. *Geschichtsbilder im Dienste der sozialistischen Freundschaft. Die Hussiten in den Beziehungen zwischen der sozialistischen Tschechoslowakei und der DDR. Brüderlichkeit und Bruderzwist: mediale Inszenierungen des Aufbaus und des Niedergangs politischer Gemeinschaften in Ost- und Südosteuropa*. Kultur- und Sozialgeschichte Osteuropas. ISBN 978-3-8471-0136-9.

RELLECKE, Werner, 1998. *Deutsch-tschechische Beziehungen: Arbeitstexte zur politischen Bildung*. 1 Vyd. Drážďany: Sächsische Landeszentrale für politische Bildung

REICHARDT, Ann-Kathrin, 2014. *Von der Sowjetunion lernen? Die Zensur sowjetischer belletristischer Literatur in der DDR in den 1970er und 1980er Jahren*. Münster: LIT Verlag. ISBN 9783643125590

RUMLAND, Marie-Kristin, 1993. *Veränderungen in Verlagswesen und Buchhandel der ehemaligen DDR 1989–1991*. Wiesbaden: Harrassowitz. ISBN 3-447-03419-X.

SCHAUFUß, Thomas, 2001 *Die politische Rolle des FDGB-Feriendienstes in der DDR: Soulturismus im SED Staat*. Berlin: Duncker & Humblot. ISBN 978-3-428-13621-6.

SCHWARZ, Wolfgang. 2004. *Brüderlich entzweit: die Beziehungen zwischen der DDR und der ČSSR 1961-1968*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum; Bd. 97. ISBN 3-486-57585-6.

ŠÁMAL, Petr, 2009. *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1709-3.

ŠTRYNČLOVÁ, Markéta, 2003. *Překlady Máchova Máje do němčiny*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav translatologie.

ROVIRA-ESTEVA, Sara, 2016. The (mis)use of paratexts to (mis)represent the Other: Chun Sue's Beijing Doll as a case study. In: *Onomazein* [online]. 34, s. 187-208. [cit.2017-07-16]. Dostupné z: http://onomazein.letras.uc.cl/Articulos/N34/34_11_Rovira.pdf

ŘEZNÍK, Miloš, ed. a ROSENBAUM, Katja, ed., 2012. *DDR und ČS(S)R 1949-1989: eine Beziehungsgeschichte am Anfang*. München: Martin Meidenbauer. ISBN 978-3-89975-284-7.

SCHWEIKLE, Günther, ed. et al., 2007. *Metzler Lexikon Literatur: Begriffe und Definitionen*. 3., völlig neu bearb. Aufl. Stuttgart: Metzler. ISBN 978-3-476-01612-6.

STÁTNÍ KNIHOVNA ČESKÉ SOCIALISTICKÉ REPUBLIKY, 1972. *Literatura závadného politicko-ideového a protistátního charakteru. 1, Bibliografický katalog*. Praha: Státní knihovna ČSR.

ŠIMEČEK, Zdeněk a TRÁVNÍČEK, Jiří, 2014. *Knihy kupovati--: dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2404-6.

ŠMRHA, Jan. *André Lefevere a jeho manipulační škola*. Praha, 2013. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav translatologie.

ŠPIRK JAROSLAV, 2011. *Ideology, censorship, indirect translations and non-translation: Czech literature in 20th -century Portugal*.

Thomson-Wohlgemuth, Gaby, 2009. *Translation under state control: books for young people in the German Democratic Republic*, New York: Routledge.

VAN LAAK, D., 2010, Planung, Planbarkeit und Planungseuphorie, Version: 1.0, in: *Docupedia-Zeitgeschichte*, [online] 16 února 2010 [cit. 2015-08-20] Dostupné z: <http://docupedia.de/zg/Planung?oldid=106463>

Wer war schon Marx? 2012, srpen 1. In: *Prager Zeitung* [online].[cit. 2016-06-11]. Dostupné z: <http://www.pragerzeitung.cz/index.php/home/kultur/14945-wer-war-schon-marx>

WICHNER, Ernest a Herbert WIESNER, 1991. *Zensur in der DDR: Ausstellungsbuch: Geschichte, Praxis, und "Asthetik" der Behinderung von Literatur*. Berlin: Brinkmann & Bose. ISBN 978-3926433077.

WÖGERBAUER, Michael et al., 2015. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749-2014*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2491-6.

WOLF, Christa, 1978. *Nachdenken über Christa T*. Neuwied: Luchterhand, ISBN 3-472-61031-X.

WOLLE, Stefan. 1998, *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung. ISBN 3-89331-297-8

YUSTE FRÍAS, José, 2012. Paratextual Elements in Translation: Paratranslating Titles in Children's Literature. In: GIL-BAJARDÍ, Anna, PILAR, Orero, ROVIRA-ESTEVA, Sara, eds. *Translation Peripheries. Paratextual Elements in Translation* [online]. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, s. 117-135. [cit. 2017-07-16]. ISBN: 978-3-0343-1038-3. Dostupné z: http://www.joseyustefrias.com/docu/publicaciones/JoseYusteFrias2012_Para-Translation-Peripheries.pdf

ZIEBART, Helmut, 1999. *Bilanz einer deutsch-tschechischen Alternative : Anliegen und Ergebnisse der Beziehungen DDR-Tschechoslowakei*, Stuttgart: GNN-Verl., ISBN 3-9805441-3-3.

ZIMMERMANN, Volker, 2010. *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945-1969)*. Essen: Klartext. ISBN 978-3-8375-0296-1.

9. Seznam zkratk

ČSSR	Československá socialistická republika
HV	Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel (Hlavní správa nakladatelství a knihkupectví)
LAG	Literaturarbeitsgemeinschaft (Pracovní skupina pro literaturu)
NDR	Německá demokratická republika
NSR	Německá spolková republika
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Sjednocená socialistická strana Německa)
VW	Volk und Welt

10. Seznam příloh

Příloha 1. Korpus překladů

Příloha 2. Formulář povolení tisku